

נוסח מסכת אבות שבכתב-יד "פירוש המשנה" המוחזק ככתב ידו של הרמב"ם

מאת

מרדכי ליב קצנלנבוגן

מבין כתבי היד המצויים של ה"משנה" עם פירוש הרמב"ם בולט בייחודו כתב-יד אחד שפוצל ברבות הימים לשלושה. הלוא הם: אוקספורד 393 (HUNTINGTON 117) = סדר זרעים; ששון 72-73 = סדרים מועד ונשים; אוקספורד 404 (POCOKE 295) = סדרים נזיקין וקדשים¹. החלק של סדר טהרות אבד כנראה.

ייחודו של כתב-יד זה, שהוא הטופס שהיה נמצא ברשותו של הרמב"ם שנים רבות, והוגה ותוקן על ידו פעם אחר פעם. ולדעת מרבית החוקרים הוא אף נכתב על ידי הרמב"ם בעצמו².

כמובן, שעיקר חשיבותו של כתב יד זה הוא לבירור הנוסח המדויק של פירוש הרמב"ם, וכפי שאכן נעשה על ידי הרב יוסף קאפח ז"ל³. בעוד שבמרבית כתבי היד המצויים נפלו שגיאות רבות מחמת ריבוי ההעתקות או מחמת אי הבנת הדברים על ידי המעתיק, הרי שהטופס הנ"ל שנכתב ע"י הרמב"ם בעצמו נקי מכל זה.

ואולם, מלבד חשיבותו לעצם הפירוש, ישנה חשיבות נוספת לכתב יד זה – לבירור נוסח המשנה בעצמה, שידוע לנו עתה איזה נוסח היה לפני הרמב"ם. אמנם, אין לדעת

1. מהדורת צילום של שלושת החלקים הללו יצאה לאור בשלושה כרכים בקופנהגן בשנים: תשט"ז, תשכ"א, תשכ"ו.

2. ראה הדיונים על כך בארוכה במקורות הבאים: מבוא למהדורת הצילום הנ"ל (מבוא עברי – כרך א; מבוא אנגלי – כרך ג); "תרביץ" כרך כג (תשי"ב) עמ' 72-88; כרך כז (תשי"ח) עמ' 536-543; כרך כט (תש"ך) עמ' 261-267; כרך לג (תשכ"ד) עמ' 316; "לשונונו" כרך כב (תשי"ח) עמ' 78-79; "התקופה" כרך 30-31 עמ' 683; מבוא לפירוש המשנה מהדו' הרב יוסף קאפח, (ירושלים תשכ"ג); מבוא ל"פירוש הרמב"ם לאבות" מהדו' יצחק שילת (מעלה אדומים תשנ"ד).

3. שהוציא לאור תרגום חדש לפירוש הרמב"ם המבוסס על כתבי היד הנ"ל. תרגומו ראה אור בהוצאת מוסד הרב קוק בשתי מהדורות, האחת עם המקור הערבי בשישה כרכים, והשנייה בלעדיו (ירושלים תשכ"ג-תשכ"ט).

אם נוסח זה הוא נוסח מסוים שנבחר על ידו, או שהוא נוסח שעוצב על ידו על פי כמה כתבי יד. אך על כל פנים ידוע לנו מהו הנוסח שהוא סמך עליו את ידיו.

עם זאת, מן הראוי לציין, שרבי שמעון בן צמח דוראן – הרשב"ץ, מביא בפירושו למסכת אבות פעמים רבות את נוסחת הרמב"ם במשנה, ובכמחצית מהן הנוסח שונה מן הנוסח שבטופס הנזכר⁴. אמנם בחלק מן המובאות אין הוא כותב שזו "נוסחת" הרמב"ם, אלא רק שכן הוא ב"ספר רבינו משה", והיה מקום לומר שאין כוונתו אלא שכן הוא הנוסח בספר שנכתב בו פירוש הרמב"ם שהיה לפניו, אולם ברוב המקומות הוא כותב בפירוש שזהו נוסח הרמב"ם, ונראה שהוא ייחס גם את נוסח המשנה עצמה לרמב"ם. אם אמנם הטופס הנזכר הוא כתב ידו של הרמב"ם, נצטרך לומר שייחוסו של נוסח המשנה שבטופס שהיה לעיני הרשב"ץ לרמב"ם הוא מוטעה, והמעתיק את הפירוש של הרמב"ם בכתב יד זה העתיק את נוסח המשנה ממקור אחר.

כך או כך, אין ספק שלנוסח המשנה שבכ"י הנזכר חשיבות מרובה, ומן הראוי לתת את הדעת לחקור את מקורותיו של נוסח זה ולהשוותו עם הנוסח המצוי ועם המובאות הרבות בספרי הראשונים.

*

במאמר שלפנינו – נוסח מסכת "אבות"⁵ אות באות כולל ניקוד⁶ כפי שהוא בכתב יד הנ"ל⁷, ובשולי הגיליון שני מדורי הערות, במדור העליון – הערות הנוגעות לעצם הנוסח, כמו הערות כתיב מסוימות, שינויים ומקבילות בין כ"י זה לספרים אחרים של הרמב"ם, שינויים בין כ"י זה לבין מהדורת הר"י קאפח או לבין מה שמובא בראשונים בשם הרמב"ם, וכדומה, ובמדור התחתון שינויים בין נוסח זה לבין הנוסח המצוי⁸, תוך ציון מקבילות לכל אחת מן הנוסחאות בכתבי יד אחרים הנודעים כמשובחים וכמדויקים, או בדברי המפרשים⁹. ויצוין, שכמעט לכל שינוי בין הנוסח שבכתב יד לבין הנוסח המצוי נמצאה מקבילה לפחות באחד מכתבי היד שבדקתי.

4. ראה פרק ב' הע' ג, יד טו, כז. פ"ג הע' ז. פ"ד הע' ב, ט, יב. פ"ה הע' יב.
5. יצוין, שהנוסח של מסכת זו במהדורת הר"י קאפח הוא על פי כתבי יד תימניים ולא על פי כתב היד הנ"ל (שלא היה לפני המהדיר בעת עבודתו על מסכת זו). נוסח המסכת ע"פ כ"י הנ"ל יצא לאור ע"י יצחק שילת (מעלה אדומים תשנ"ד).
6. פרט לסימני פיסוק.
7. אופן חלוקת המשניות הוא על פי הסימן נקודתיים שבכתב היד. יצוין, שלא הערנו במסגרת מאמר זה על השינויים באופן החלוקה.
8. "הנוסח המצוי" הוא הנוסח שבש"ס וילנא או ב"ששה סדרי משנה" הנפוצים או בסידורים למיניהם. בדרך כלל הנוסח בשלושת המקורות הללו זהה, וכשכתבנו בהערות "הנוסח המצוי" הכוונה לכל שלושת המקורות הללו. אם יש שינוי ביניהם ציינו בפירוש לאיזה נוסח הכוונה.
9. צוינו בדרך כלל רק במקומות שישנה התייחסות מפורשת לגירסא בתוך הפירוש.

ואלה כתבי היד שהשתמשתי בהם:

1. משנה כ"י קופמן בודפסט A 50. נכתב כנראה בסוף האלף החמישי. יצא לאור במהדורת צילום בהאג בשנת תרפ"ט = סימונו: **ק**.
2. משנה כ"י פארמה 138. נכתב כנראה סוף האלף החמישי. יצא לאור במהדורת צילום בירושלים בשנת תש"ל = סימונו: **פ**.
3. משנה כ"י קמברידג' ADD 470. נכתב כנראה במאה השנייה לאלף השישי. יצא לאור ע"י ו. ה. לו בברלין בשנת תרמ"ג תחת השם "מתניתא דתלמודא דבני מערבא" = סימונו: **קמ**.
4. סידור רבי שלמה ב"ר נתן כ"י אוקספורד 896 (POC. 262). נכתב בשנת ד' אלפים תתקס"ג. נוסח מסכת אבות שבסידור זה נדפס ב"חורב" כרך ז עמ' 113-128. הסידור עצמו נדפס ע"פ כ"י זה בירושלים בשנת תשנ"ה = סימונו: **א**.
5. תלמוד בבלי כ"י מינכן הידוע. נוסחת כ"י זה דומה בדרך כלל לנוסח המצוי.
6. כמו כן, ציינתי למקבילות בנוסחאות שהובאו בפירושיהם של הראשונים דלהלן: רש"י¹⁰, רבי יעקב ב"ר שמשון¹¹, "ספר מוסר" לר"י אבן עקנין, רבינו יונה, רבינו בחיי, ר"י נחמיאש, רבי יצחק מטולידו, מאירי, רשב"ץ ועוד. כן ציינתי ל"נוסחת ארץ ישראל" שהביא ה"תוס' יו"ט" ולהגהות ה"ר יוסף אשכנזי שהביא ה"מלאכת שלמה" שברובן מתאימות לנוסחת הרמב"ם.

10. כ"י פארמה 327.

11. כ"י אוקספורד 692.

פרק ראשון

[א] משה קבל תורה מסיני, ומסרה ליהושע, ויהושע לזקנים, וזקנים לנביאים, ונביאים מסרוה לאנשי כנסת הגדולה. והם¹ אמרו שלשה דברים: היו² מתונים בדין, והעמידו תלמידים הרבה, ועשו סייג לתורה.

[ב] שמעון הצדיק היה משירי כנסת הגדולה. הוא היה אומר: על שלשה דברים העולם עומד – על התורה, ועל העבודה, ועל גמילות חסדים.

[ג] אנטיגנס³ איש שוכו⁴ קבל משמעון הצדיק. הוא היה אומר: אל תהיו כעבדים המשמשין את הרב על מנת לקבל פרס, אלא היו² כעבדים המשמשין את הרב על מנת שלא לקבל פרס⁵, ויהא⁶ מורא שמים עליכם.

[ד] יוסי בן יעזר איש צִרְדָּה ויוסִי⁷ בן יוחנן איש ירושלם⁸ קבלו ממנו⁷. יוסי בן יעזר איש צִרְדָּה⁸ אומר: יהי ביתך בית נְעֻד¹ לחכמים, והוי מתאבק בעפר רגליהם, והוי שותה¹ בצמא את דבריהם.

א. "אנטיגנס" – וכ"ה בכ"י זה בעירובין פ"ו מ"ב ובהקדמה לפרק "חלק", וכע"ז בהקדמה ל"משנה תורה" (מהדר' פרנקל, וראה ילקוט שנו"ס שם עמ' תצח): "אנטגנס". ברמב"ם הנד': "אנטיגנוס". אצל קאפח כאן: "אנטגנוס". ב. "שוכו" – כ"ה גם בפירושו לעירובין ובהקדמה לפרק "חלק" ובהקדמה ל"משנה תורה" הנ"ל (מהדר' הנ"ל, וראה ילקוט שנו"ס שם. בנד': "סוכו"). ג. "על מנת שלא לקבל פרס" – וכ"ה נוסחת רבינו בהקדמה לפרק "חלק". וברמב"ם (מהדר' פרנקל, וראה ילקוט שנו"ס שם עמ' תקנ) הל' תשובה פ"י ה"ד. ד. אצל קאפח: "ויוסף". ה. "ירושלם" – בכתיב חסר, כ"ה בכ"י. אך במשנה הבאה בכתיב מלא. וראה להלן פ"ה מ"ד. ו. כן מנוקד בכ"י. וצ"ע. ז. "והוי שותה" – אצל קאפח: "ושותה".

1. "והם" – כ"ה גם בכ"י א. הנוסח המצוי: "הם", וכ"ה בכ"י פ ק קמ ובש"ס כ"מ. 2. "היו" – כ"ה גם בכ"י א ק קמ. הנוסח המצוי: "היו", וכ"ה בכ"י פ ובש"ס כ"מ. 3. "אנטיגנס" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ. וראה רשב"ץ שכן היא הגירסא הקדומה – הנו"ן פתוחה (ר"ל: מנוקדת בפתח), וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "אנטיגנוס", וכ"ה בש"ס כ"מ. 4. "שוכו" – כ"ה גם בכ"י א, וכ"ה במקרא: "שוכה ועזקה" (יהושע טו לה). הנוסח המצוי: "סוכו", וכ"ה בכ"י פ ק קמ ובש"ס כ"מ. 5. "על מנת שלא לקבל פרס" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "שלא על

מנת לקבל פרס", וכ"ה בש"ס כ"מ. וראה רבינו יונה ורשב"ץ שנראה שזה תיקון מאוחר. וראה תוס' יר"ט. 6. "ויהא" – הנוסח המצוי: "ויהי", וכ"ה בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ. 7. "ממנו" – כ"ה גם בכ"י א פ ק, וכן הביא הרשב"ץ בשם "יש גורסים", וכתב ש"היא הגירסא המדוקדקת אם הוחזקה", וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "מהם", וכ"ה בכ"י קמ ובש"ס כ"מ. וראה רבינו יונה מאירי רשב"ץ וספורנו שנתקשו בפירושו, שהרי המקבל שלפניהם היה יחיד. 8. "איש צרדה" – כ"ה בכ"י א פ ק קמ ובנוסח המצוי בש"ס ובסידורים. בנוסח המצוי במשניות חסר, וכן בש"ס כ"מ.

- [ה] יוסי בן יוחנן איש ירושלים אומר: יהי ביתך פתוח לַרְנָה, ויהיו עניים בני ביתך⁹, ואל תרבה שיחה עם האשה. באשתו אמרו, קל וחומר באשת חברו. מיכאן אמרו חכמים: כל המרבה¹⁰ שיחה עם האשה גורם רעה לעצמו, ובוטל^ט מדברי תורה, וסופו יורש^ז גהנם.
- [ו] יהושע בן פרחיה ונתאי הארבלי קבלו מהן. יהושע בן פרחיה אומר: עשה לך רב, וקנה לך חבר, והוי דן את כל האדם לכף זכות.
- [ז] נתאי הארבלי אומר: הרחק משכן רע, ואל תתחבר לרשע, ואל תתיאש מן הפרענות.
- [ח] יהודה בן טבאי ושמעון בן שטח קבלו מהם. יהודה בן טבאי אומר: אל תעש עצמך כעוֹרְכֵי הדיינים, וכשיהו בעלי הדין¹¹ עומדין לפניך יהיו בעיניך כרשעים, וכשנפטרין מלפניך יהיו בעיניך כזכאין, שקבלו^{יא} עליהם את הדין.
- [ט] שמעון בן שטח אומר: הוי מרבה לחקור את העדים, והוי זהיר בדבריך שמא מתוכן ילמדו לשקר.
- [י] שמעיה ואבטליון קבלו מהם. שמעיה אומר: אהוב את המלאכה, ושנא את הרבנות, ואל תתודע לרשות.
- [יא] אבטליון אומר: חכמים, הזהרו בדבריכם, שמא תחובו חובת גלות, ותגלו למקום המים¹³ הרעים, וישתו התלמידים הבאים אחריכם וימותו, ונמצא שם שמים מתחלל.
- [יב] הלל ושמאי קבלו מהם. הלל אומר: הוי מתלמידיו של אהרן^{יב} – אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה. הוא היה אומר: נגד שְׁמָא אבד שְׁמָא¹⁴, דילא¹⁵ מוסיף יאסף^{יג}, ודילא יליף קטלא חייב, ודישתמש¹⁷ בתגא חלף.

ח. שם: "ביתך". ט. שם: "ובטל". י. שם: "ירש". יא. "שקבלו" – וכ"ה ברמב"ם (מהדר) פרנקל, וראה ילקוט שנו"ס שם עמ' תקצו) הל' סנהדרין פכ"ג ה"י. בנר: "כשקבלו". יב. "של אהרן" – כ"ה בכ"י בשתי שורות, אף שבדרך כלל מלת "של" מחוברת למלה שלאחריה. יג. אצל קאפח: "יאסף".

9. "ביתך" – כ"ה גם בכ"י א. הנוסח המצוי: "ביתך", וכן בשאר מקורות. 10. "כל המרבה" – כ"ה גם בכ"י א ק ובש"ס כ"מ ובתוס' יו"ט בשם "משניות מארץ ישראל" ובנוסח המצוי בסידורים. הנוסח המצוי במשניות ובש"ס: "כל זמן שאדם מרבה", וכ"ה בכ"י פ קמ. 11. "בעלי הדין" – כ"ה גם בכ"י פ ק קמ ובש"ס כ"מ ובנוסח המצוי בסידורים, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי במשניות ובש"ס: "בעלי דינים". 12. "שקבלו" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ, וכ"כ רש"י בפירושו שכן גורסים, והרשב"ץ כתב שכ"ה ב"משניות מדויקות", וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "כשקבלו", וכ"ה בש"ס כ"מ. 13. "המים" – כ"ה גם בכ"י א ק קמ. הנוסח המצוי: "מים", וכ"ה בכ"י פ ובש"ס כ"מ. 14. "שמא" – כ"ה גם בכ"י א ק קמ, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "שמא", וכ"ה בכ"י פ ובש"ס כ"מ. 15. "דילא" – כ"ה גם בכ"י קמ, וכע"ז בכ"י ק (=ודי לא). הנוסח המצוי: "ודלא", וכ"ה בכ"י פ ובש"ס כ"מ. 16. "יאסף" – כ"ה גם בכ"י פ, וכ"ה בגמ' ב"ב קכא ב על ט"ו באב לפי נוסחת ש"ס כ"מ ועוד בדק"ס שם אות ס. הנוסח המצוי: "ייסף", וכ"ה בש"ס כ"מ, וכ"ה לפנינו בב"ב שם על פי הרשב"ם. בכ"י א ק קמ: "יסוף". 17. "ודישתמש" – כ"ה גם ב"ספר מוסר" להר"י אבן עקינן, וכ"ה הנוסח המצוי במשניות, וכע"ז בכ"י א ובש"ס כ"מ והנוסח המצוי בש"ס ובסידורים: "ודאשתמש". בכ"י קמ: "ודי אשתמש". בכ"י פ ק: "ודי ישתמש". וראה להלן פ"ד מ"ו.

[יג] הוא היה אומר: אם אין אני לי מי לי, וכשאני לעצמי מה אני, ואם לא עכשיו אמתי.
 [יד] שמאי אומר: עשה תורתך קבע, אמור מעט ועשה הרבה, והוי מקבל את כל האדם
 בסֶכֶר פנים יפות.
 [טו] רבן גמליאל אומר: עשה לך רב, והסתלק מן הספק, ואל תרבה לעשר אִמְדוֹת.
 [טז] שמעון בנו אומר: כל ימי גדלתי בין החכמים ולא מצאתי לגוף טוב אלא שתיקה¹⁸.
 ולא המדרש הוא העיקר, אלא המעשה. וכל מרבה¹⁹ דברים מביא חטא.
 [יז] רבן שמעון בן גמליאל אומר: על שלשה דברים העולם קיים²⁰ – על הדין, ועל
 האמת, ועל השלום²¹.

פרק שני

[א] רבי אומר: אי זו היא דרך ישרה שיבור לו האדם – כל שהיא תפארת לעושה
 ותפארת לו מן האדם. והוי זהיר במצוה קלה כמצוה חמורה¹, שאין אתה יודע מתן
 שכרן של מצוות. והוי מחשב הפסד מצוה כנגד שכרה ושכר עבירה כנגד הפסידה.
 והסתכל בשלשה דברים ואין² אתה בא לידי עבירה, דע מה למעלה ממך, עין רואה,
 ואוזן שומעת, וכל מעשיך בספר נכתבין.
 [ב] רבן גמליאל בנו שלר' יהודה הנשיא אומר: יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, שיגיעת
 שניהם משכחת עון. וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטילה וגוררת עון³. וכל
 יד. "אלא שתיקה" – וכ"ה ברמב"ם הל' דעות פ"ב ה"ד. טו. אצל קאפח: "המרבה". טז. כאן מסתיים
 הפרק. וכ"ה ברשב"ץ: "וגם אינו (ר"ל: הסיום בנוסח המצוי: "שנאמר אמת ומשפט" וכו') ב'נוסחת רבינו
 משה ז"ל".
 א. "וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטילה וגוררת עון" – וכ"ה ברמב"ם הל' תלמוד תורה פ"ג ה"י
 (וראה שנו"ס במהדר' פרנקל על אתר ובעמ' תקכח).

18. "אלא שתיקה" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ וברשב"ץ בשם "משניות" ובנוסח המצוי במשניות
 ובסידורים, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי
 בש"ס: "משתיקה", וכ"ה בש"ס כ"מ, וכ"ה ברבינו
 יונה וברבינו בחיי ועוד. 19. "מרבה" – הנוסח
 המצוי: "המרבה", וכ"ה בכ"י א פ ק קמ ובש"ס
 כ"מ. 20. "קיים" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ
 ובנוסח המצוי בסידורים, וכן היה לפני רבינו יונה
 והמאירי והרשב"ץ שעמדו לעיל מ"ב על השינוי

1. "כמצוה חמורה" – כ"ה גם בכ"י א ק ובכמה
 כ"י בנדרים לט ב (ראה דק"ס השלם עמ' שמב).
 בכ"י פ קמ: "כחמורה". הנוסח המצוי:
 "כבחמורה", וכ"ה בש"ס כ"מ, וכ"ה לפנינו בנדרים

העמלים עם הצבור יהו עמלים³ עמן⁴ לשם שמים, שזכות אבותם מסייעתן, וצדקתם עומדת לעד, ואתם מעלה אני עליכם שכר⁵ כאלו עשיתם.

[ג] הוּוּ זְהִירִים בְּרִשּׁוֹת, שֶׁאֵין מִקְרִבִּין לוֹ לָאָדָם אֶלָּא לְצוּרֶךְ עֲצֻמָּן, נִרְאִין כְּאוֹהֲבִין בְּשַׁעַת הַנֶּאֱתָן, וְאֵין עוֹמְדִין לוֹ לָאָדָם בְּשַׁעַת דְּחִקוֹ.

[ד] הוּא הִיָּה אוֹמֵר: עֲשֵׂה רְצוֹנוֹ כְּרְצוֹנֶךָ, כִּדִּי שִׁיעֲשֵׂה רְצוֹנֶךָ כְּרְצוֹנוֹ. בְּטֵל רְצוֹנֶךָ מִפְּנֵי רְצוֹנוֹ, כִּדִּי שִׁיבְטֵל רְצוֹן אֲחֵרִים מִפְּנֵי רְצוֹנֶךָ⁶. הִלֵּל⁷ אוֹמֵר: אֵל תִּפְרוֹשׁ⁸ מִן הַצְּבוּר, וְאֵל תֵּאֲמֵן⁹ בְּעֲצֻמָּךְ עַד יוֹם מוֹתֶךָ, וְאֵל תְּדִין¹⁰ אֶת חֲבִירֶךָ עַד שֶׁתִּגִּיעַ לְמִקְוָמוֹ, וְאֵל תֵּאֲמֵר דְּבַר שְׂאִי אֲפֹשֶׁר לִי לְשִׁמוֹעַ וְסוֹפוֹ לְהִשְׁמַע¹¹. אֵל¹² תֵּאֲמֵר: כִּשְׂאֵפְנָה¹³ אֲשֵׁנָה, שְׂמָא לֹא תִפְנָה.

[ה] הוּא הִיָּה אוֹמֵר: אֵין בּוֹר יֵרָא חֲטָא, וְלֹא עִם הָאֶרֶץ חֲסִיד, וְלֹא הִבִּישָׁן לְמַד, וְלֹא הִקְפִּדָן מִלְּמַד, וְלֹא כָל הַמֵּרְבָּה סְחוּרָה¹⁴ מִחֲכִים, וּבִמְקוֹם שֶׁאֵין אֲנָשִׁים הַשְׁתַּדָּל לְהִיּוֹת אִישׁ.

ב. "שכר" – אצל קאפח חסר. ג. "הוא היה אומר... מפני רצונך" – ראה רשב"ץ שיש גורסים משנה זו כאן ויש גורסים אותה להלן בפ"ד, "וב'נוסחתו של רבינו משה' ז"ל היא כתובה כאן ושם גם כן". אמנם בנוסחת הרמב"ם שלפנינו אינה כתובה אלא כאן. ד. "הלל" – וכ"ה ברשב"ץ: "בסידורי תפילות כותבין: 'ר' הלל', והוא טעות, והגירסא הנכונה היא: 'הלל אומר', וכן הוא ב'נוסחתו של רבינו משה' ז"ל". ה. אצל קאפח: "תאמין". ו. שם: "תדון". ז. "לו" – שם חסר. ח. "וסופו להשמע" – ולא: "שסופו להשמע". לפי זה המלים הללו אינן טעם לאמור לפני כן, אלא הן חלק מהגדרת מה שאין לומר, וכך אמנם מפרש הרמב"ם: "אל תאמר דבר שקשה להבינו בתחילה ורק בסוף לאחר התבוננות הוא יובן". וראה רשב"ץ שהביא פירושו וכתב: "ונוסחתו היא: וסופו להשמע". אמנם בפירוש רבי יצחק מטולידו (הנד') כתב: "והרמב"ם ז"ל גורס: ואל תאמר דבר שאי אפשר לשמוע שסופו להשמע", משמע שאפשר לפרש כפירושו גם אם גורסים "שסופו להשמע", וכ"ה בפירוש הר"י נחמיאש. וגם רבינו בחיי כתב רק: "ורמב"ם גורס: ואל תאמר דבר שאי אפשר לשמוע". ט. אצל קאפח: "ואל". י. "כשאפנה" – ברמב"ם הל' תלמוד תורה פ"ג ה"ז: "לכשאפנה". יא. "סחורה" – וכ"ה ברמב"ם (מהדר) פרנקל, וראה ילקוט שנו"ס עמ' תקנז) שם שם ה"ח. בנר: "בסחורה".

3. "וכל העמלים... יהו עמלים" – כ"ה גם בכ"י פ קמ ובש"ס כ"מ ובנוסח המצוי במשניות ובש"ס. הנוסח המצוי בסידורים: "וכל העוסקים... יהו עוסקים", וכע"ז בכ"י א. וראה רשב"ץ שהביא שתי הגירסאות, וכתב שהעניין אחד הוא. 4. "עמן" – כ"ה גם בש"ס כ"מ. הנוסח המצוי: "עמהן", וכ"ה בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ. 5. "שכר" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ. הנוסח המצוי: "שכר הרבה". 6. "אל תפרוש" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובנוסח המצוי במשניות ובסידורים. הנוסח המצוי בש"ס: "אל תפרוש עצמך", וכ"ה בש"ס כ"מ. 7. "שכר" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ. הנוסח המצוי: "שכר הרבה". 8. "אל" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ. 9. "כשאפנה" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ. הנוסח המצוי: "לכשאפנה", וכ"ה בכ"י פ ובש"ס כ"מ. 10. "סחורה" – כ"ה גם בכ"י ק. הנוסח המצוי: "בסחורה", וכ"ה בכ"י א פ קמ ובש"ס כ"מ.

[ו] אף הוא ראה גולגולת אחת צפה¹¹ על פני המים, ואמר¹² לה: על דאטפת אטפוך, וסוף מטיפך¹³ יטופן.

[ז] הוא היה אומר: מרבה בשר מרבה נְמָה, מרבה נכסים מרבה דאגה¹⁴, מרבה גזל, מרבה שפחות מרבה זמה, מרבה נשים מרבה כשפים, מרבה תורה מרבה חיים¹⁵. קנה שם טוב קנה לעצמו¹⁶, קנה¹⁶ דברי תורה קנה¹⁶ חיי העולם הבא. רבן יוחנן בן זכאי קבל מהלל ומשמאי. הוא היה אומר: אם עשית¹⁷ תורה הרבה אל תחזק¹⁷ טובה לעצמך, כי לכך נוצרת. חמשה תלמידים היו לו לרבן יוחנן בן זכאי, ואלו הן: ר' אליעזר בן הורקנוס, ור'¹⁸ יהושע בן חנניה, ור' יוסי הכהן, ור' שמעון בן נתנאל, ור' אלעזר בן ערך. הוא היה מונה שבחן: ר'¹⁹ אליעזר בן הורקנוס – בור סוד¹⁸ שאינו מאבד טיפה; יהושע¹⁹ בן חנניה¹⁸ – אשרי יולדתו; יוסי הכהן – חסיד; שמעון¹⁹ בן נתנאל – ירא חטא; אלעזר¹⁹ בן ערך – מעין²⁰ המתגבר.

יב. אצל קאפח: "אמר". יג. שם: "מטיפך". יד. "דאגה" – ברשב"ץ: "מרבה דאון – כך הנוסחא ב'ספר רבינו משה' ז"ל". טו. אצל קאפח נוסף: "מרבה ישיבה מרבה חכמה". וראה רשב"ץ ש'גירסת רבינו משה' ז"ל במשנה: "מרבה ישיבה מרבה חכמה" ולא "מרבה חכמה מרבה ישיבה", וזה שלא כנוסח שלפנינו שהרמב"ם כלל אינו גורס בכא זו. טז. "לעצמו" – אצל קאפח: "לו לעצמו". יז. שם: "תחזיק". יח. "ור" – כ"ה גם בכ"י א פ קמ ובש"ס כ"מ, ולא כרבי יעקב ב"ר שמשון ורשב"ץ שאין גורסין וא"ו אלא באחרון. יט. ראה בסמוך ששאר התלמידים אינם מוזכרים בתוספת התואר ר'. וצ"ע למה כאן הוזכר התואר. כ. אצל קאפח: "סיד". כא. כ"ה בכ"י, וצ"ל: "חנניה" כמו לעיל. כב. "אלעזר" – ולא: "רבי אלעזר". וכ"ה ברשב"ץ: "ומצאתי כי באחרון יש 'רבי', והוא רבי אלעזר בן ערך, ואינו כן ב'נוסחת רבינו משה' ז"ל".

בשינויים אחדים בכ"י א פ קמ. 16. "קנה" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "קנה לו", וכ"ה בש"ס כ"מ. 17. "עשית" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "למדת". 18. "סוד" – כ"ה גם בכ"י א פ ק ובנוסח המצוי בש"ס ובסידורים, וראה רשב"ץ שזו הגירסא המדוקדקת, וביארה על פי כללי הדקדוק. הנוסח המצוי במשניות: "סיד", וכ"ה בכ"י קמ ובש"ס כ"מ. וראה מלאכת שלמה. 19. כ"ה בלא תואר ר' גם בכ"י א פ ק קמ ובנוסח המצוי בסידורים, ומשום שאין דרך הרב לקרוא לתלמידיו ר' כמו שכתבו רבי יעקב ב"ר שמשון והרשב"ץ. בנוסח המצוי במשניות ובש"ס – בתוספת תואר ר'. בש"ס כ"מ הראשון והשני עם ר' והיתר בלי. 20. "מעין" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ ובנוסח המצוי במשניות. הנוסח המצוי בש"ס ובסידורים: "כמעין".

11. "צפה" – כ"ה גם בכ"י א פ ק. הנוסח המצוי: "שצפה", וכ"ה בכ"י קמ ובש"ס כ"מ. 12. "ואמר" – כ"ה גם בכ"י קמ. הנוסח המצוי: "אמר", וכ"ה בכ"י א פ ובש"ס כ"מ (בכ"י ק: "אמר" ונוסף וא"ו). 13. "מטיפך" – הנוסח המצוי: "מטיפך", וכ"ה ביתר המקורות. 14. "מרבה עבדים... מרבה שפחות... מרבה נשים..." – כ"ה בסדר זה גם בפירוש רבי יעקב ב"ר שמשון ובפירוש רבינו יונה. בנוסח המצוי הסדר: נשים, שפחות, עבדים, וכ"ה בכ"י א פ ובש"ס כ"מ, וראה רשב"ץ שאף פירש למה נקט בסדר זה. הר"י אשכנזי הגיה לפי סדר זה: שפחות, עבדים, נשים. 15. כ"ה גם בכ"י ק וב'ספר מוסר' לר"י אבן עקנין. וראה רשב"ץ שכ"ה ב"משניות דווקניות", וכ"כ הר"י אשכנזי דברוב ספרים אין גורסין יותר. בנוסח המצוי נוסף: "מרבה ישיבה מרבה חכמה, מרבה עצה מרבה תבונה, מרבה צדקה מרבה שלום", וכ"ה בש"ס כ"מ, וכ"ה במאירי וברשב"ץ, וכע"ז

[ח] הוא היה אומר: אם יהיו כל חכמי ישראל בכף מאזנים ואליעזר²¹ בן הורקנוס בכף שניה – מכריע את כולם. אבא שאול אומר משמו: אם יהיו כל חכמי ישראל בכף מאזנים ואליעזר²¹ בן הורקנוס אף עמהן ואליעזר²¹ בן ערך בכף שניה – מכריע הוא את כולם. אמר להם: צאו וראו, אי זו היא דרך טובה²² שידבק בה האדם – ר' אליעזר אומר: עין טובה; ר' יהושע אומר: חבר טוב; ר' יוסי אומר: שכן טוב; ר' שמעון אומר: הרואה את הנולד; ר' אלעזר אומר: לב טוב. אמר להם: רואה אני את דברי אלעזר²¹ בן ערך מדבריכם²³, שבכלל דבריו דבריכם. חזר ואמר להם²⁴: צאו וראו, אי זו היא דרך רעה שיתרחק ממנה האדם – ר' אליעזר אומר: עין רעה; ר' יהושע אומר: חבר רע; ר' יוסי אומר: שכן רע; ר' שמעון אומר: הלווה ואינו משלם, אחד לווה²⁵ מן האדם כאלו לווה²⁶ מן המקום ברוך הוא²⁷, שג': "לווה רשע ולא ישלם וצדיק חונן ונותן"; ר' אלעזר אומר: לב רע. אמר להם: רואה אני את דברי אלעזר²¹ בן ערך מדבריכם²³, שבכלל דבריו דבריכם.

[ט] הם אמרו שלשה שלשה²⁸ דברים: ר' אליעזר אומר: יהי כבוד חבִיִּיךָ חביב עליך כשלך, ואל תהי נוח לכעוס. שוב²⁹ יום אחד לפני מיתתך, והוי מתחמם כנגד אורן שלחכמים, והוי זהיר מגחלתן³⁰ שמא³¹ תכוה, שנשיכתן נשיכת שועל, ועקיצתן עקיצת עקרב, ולחישתן לחישת שרף, וכל דבריהם כגחלי אש.

[י] ר' יהושע אומר: עין רעה³², ויצר הרע, ושנאת הבריות, מוציאים את האדם מן העולם.

כג. אצל קאפח: "ורשוב". כד. ראה רשב"ץ שרבינו משה פירש עין הרע כמו עין רעה שפירשנו למעלה שהיא הכילות, והוא מקשה על זה שלמעלה נאמר "עין רעה" וכאן "עין הרע". נראה שהיתה לפניו בספרו של רבינו גירסא שונה מהגירסא שלפנינו.

ורשב"ץ שפירשו למה מוסיפים כאן "ברוך הוא".
28. "שלשה שלשה" – כ"ה גם בכ"י א פ ובנוסח המצוי במשניות, וכן הגיה במלאכת שלמה. וראה רשב"ץ שלשון זה משמעותו שכל אחד אמר שלשה דברים. בנוסח המצוי בש"ס ובסידורים רק פעם אחת "שלשה", וכ"ה בכ"י ק קמ ובש"ס כ"מ. 29. "שוב" – כ"ה גם בכ"י פ. הנוסח המצוי: "ורשוב", וכ"ה בכ"י א ק קמ ובש"ס כ"מ. 30. "מגחלתן" – כ"ה גם בכ"י א ק קמ. הנוסח המצוי: "בגחלתן", וכ"ה בכ"י פ ובש"ס כ"מ. 31. "שמא" – כ"ה גם בכ"י א פ קמ. הנוסח המצוי: "שלא", וכ"ה בכ"י ק ובש"ס כ"מ. 32. "עין רעה" – כ"ה גם בכ"י א ק קמ וב"ספר מוסר" לר"י אבן עקנין, וראה פירוש רבי יצחק מטולידו שכן גרסו הרמ"ה ורבי ישראל מטולידו. הנוסח המצוי: "עין הרע", וכ"ה בכ"י פ ובש"ס כ"מ.

21. בנוסח המצוי בש"ס – בתוספת תואר ר', וכ"ה בש"ס כ"מ. השוה לעיל. 22. "טובה" – כ"ה גם בכ"י פ ק קמ ובנוסח המצוי בסידורים. הנוסח המצוי במשניות ובש"ס: "ישרה", וכ"ה בכ"י א. בש"ס כ"מ: "ישרה טובה". 23. "מדבריכם" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ ובנוסח המצוי בסידורים, וכן הגיה המלאכת שלמה. בנוסח המצוי במשניות ובש"ס חסר. 24. "חזר ואמר להם" – כ"ה גם בכ"י א פ ובש"ס כ"מ. הנוסח המצוי: "אמר להם", וכ"ה בכ"י ק קמ. 25. "לווה" – כ"ה גם בכ"י פ ק קמ ובש"ס כ"מ. הנוסח המצוי: "הלווה", וכ"ה בכ"י א. 26. "כאילו לווה" – הנוסח המצוי: "כלווה", וכ"ה ביתר המקורות. 27. "ברוך הוא" – כ"ה גם בכ"י א פ קמ ובנוסח המצוי במשניות. בנוסח המצוי בש"ס ובסידורים חסר, וכן בכ"י ק ובש"ס כ"מ. וראה פירוש רבי יעקב ב"ר שמשון

[יא] ר' יוסי אומר: יהי ממון חבירך חביב עליך כשלך. התקן³³ עצמך ללמוד תורה, שאינה ירושה לך. וכל מעשיך יהיו לשם שמים.

[יב] ר' שמעון אומר: הוי זהיר בקרית שמע ובתפלה³⁴, וכשאתה מתפלל אל תעש תפלתך קבע, אלא תחנונים³⁴ לפני המקום ברוך הוא³⁵, שנ': "כי חנון ורחום הוא" וכו'³⁶, ואל תהי רשע בפני עצמך.

[יג] ר' אלעזר³⁷ אומר: הוי שקיד³⁸ ללמוד³⁹ מה⁴⁰ שתשיב את אפיקורוס⁴¹, ודע לפני מי אתה עמל, ומי הוא בעל מלאכתך⁴².

[יד] רבי טרפון אומר: היום קצר, והמלאכה מרובה, והפועלים עצלים, והשכר הרבה, ובעל הבית דוחק.

[טו] הוא היה אומר: לא עליך המלאכה³⁸ לגמור, ולא אתה בן חורין לְבַטֵּל⁴³. אבל⁴³ אם למדת תורה הרבה, נותנין לך שכר הרבה, ונאמן הוא בעל מלאכתך לשלם⁴⁴ לך שכר פעולתך, ודע מתן⁴⁵ שכן שלצדיקים לעתיד לבוא.

כה. "ובתפלה" – לא כרש"י שכתב שאין גורסים "ובתפלה". וכ"ה ברשב"ץ: "ובתפלה – כן היא גירסת הספרים וכן ב'ספר רבינו משה' ז"ל". כו. אצל קאפח: "שקד". כז. "מלאכתך" – והרשב"ץ כתב ש"ב'ספר רבינו משה' כתוב: ומי הוא בעל בריתך". כח. אצל קאפח: "כל המלאכה". כט. כך מנוקד בכ"י. וראה רשב"ץ שמלה זו היא על משקל "לשכב", והוא מקור מפעל קל. וראה רמב"ם (מהדר) פרנקל, וראה ילקוט שנו"ס שם עמ' תקכו) ה'ל' תלמוד תורה פ"ג ה"ו: "ולא אתה בן חורין לבטל ממנה". ברמב"ם הנד': "ליבטל". ל. אצל קאפח: "שישלם". לא. שם: "שמתן".

33. "התקן" – כ"ה גם בכ"י א ק קמ. הנוסח המצוי: "ודע מה", וכ"ה לפנינו בסנהדרין שם. "והתקן", וכ"ה בכ"י פ ובש"ס כ"מ. 34. "תחנונים" – כ"ה גם בכ"י א ק קמ ובש"ס כ"מ. הנוסח המצוי: "רחמים ותחנונים", וכ"ה בכ"י פ. 35. "ברוך הוא" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובנוסח המצוי במשניות. בנוסח המצוי בש"ס ובסידורים חסר, וכן בש"ס כ"מ. 36. בנוסח המצוי הובא המשך הפסוק: "ארך אפים ורב חסד וניחם על הרעה", וכ"ה ביתר המקורות. 37. "אלעזר" – כ"ה גם בכ"י א פ קמ ובש"ס כ"מ ובנוסח המצוי במשניות ובסידורים. בנוסח המצוי בש"ס ובכ"י ק בשיבוש: "אליעזר". 38. "שקיד" – הנוסח המצוי: "שקוד", וכ"ה בכ"י פ. בכ"י א ק קמ: "שקד". בש"ס כ"מ: "זהיר". 39. "ללמוד" – כ"ה גם בכ"י א ק. הנוסח המצוי: "ללמוד תורה", וכ"ה בכ"י פ קמ ובש"ס כ"מ. 40. "מה" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ ובפירוש הר"י נחמיאש בשם "משנה ירושלמית" ובתוס' יו"ט בשם "נוסחת ארץ ישראל", וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "ונאמן הוא בעל מלאכתך שישלם לך שכר פעולתך". בש"ס כ"מ: "ומי הוא בעל מלאכתך שישלם לך שכר פעולתך". וראה פירוש רש"י ורשב"ץ. 43. "אבל" – כ"ה גם בכ"י א וב'ספר מוסר" לר"י אבן עקנין. בנוסח המצוי חסר, וכן בכ"י פ ק קמ. 44. "לשלם" – כ"ה גם בכ"י פ ק. הנוסח המצוי: "שישלם", וכ"ה בכ"י א קמ. 45. "מתן" – כ"ה גם בכ"י א קמ ובש"ס כ"מ ובנוסח המצוי במשניות. הנוסח המצוי בש"ס ובסידורים: "שמתן". וראה תוס' יו"ט. בכ"י פ ק חסר כל המשפט האחרון.

פרק שלישי

[א] עקביה¹ בן מהללאל אומ': הסתכל בשלשה דברים ואין² אתה בא לידי עבירה, דע מאין באתה, ולאין³ אתה הולך, ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון. מאין באתה – מלחה⁴ סרוחה, ולאין³ אתה הולך – למקום⁵ רמה ותולעה, ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון – לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא.

[ב] ר' חנניה⁶ סגן הכהנים אומר: הוי מתפלל לשלומה⁷ שלמלכות, שאלמלי⁸ מוראה, איש את רעהו חיים בלעו.

[ג] ר' חנניה⁹ בן תרדיון אומר: שנים שהיו יושבין¹⁰ ואין ביניהם דברי תורה הרי זה מושב לצים, שנ': "ובמושב לצים לא ישב", אבל שנים שהיו יושבין¹⁰ ועוסקים בתורה¹¹ שכינה עמה¹², שנ': "אז נדברו יראי יי איש אל רעהו ויק' יי וישמ" וכו'.¹³ ומנין לאחד שיושב ודורש כאלו¹⁴ קיים את התורה¹⁴ – שנ': "ישב בדד וידום כי נטל עליו".

א. שם: "בשלומה". ב. שם: "שאלמלא". ג. שם: "בדברי תורה". ד. "כאילו קיים את התורה" – וכן הוא בפירושו: "וראייתו שהוא כמי שנטל על עצמו כל התורה" וכו'. וכ"ה ברשב"ץ: "פירש רבינו משה (כ"ה בכ"י. בנד' בשיבוש: "רבינו שלמה") וכו', וגירסתו ז"ל היא: כאילו קיים כל התורה כולה". ה. שם: "כל התורה".

מוסר" לר"י אבן עקנין, וכע"ז בכ"י פ ק (=ועוסקים בדברי תורה) קמ (=ועוסקין בדברי תורה), וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "ויש ביניהם דברי תורה", וכ"ה בכ"י א ובש"ס כ"מ. 12. "שכינה עמה" – כ"ה גם ב"ספר מוסר" לר"י אבן עקנין. הנוסח המצוי במשניות ובש"ס: "שכינה ביניהם", וכ"ה בכ"י פ ק קמ. הנוסח המצוי בסידורים: "שכינה שרויה ביניהן", וכ"ה בש"ס כ"מ, וכע"ז בכ"י א: "כאילו שכינה שרויה ביניהן". 13. כ"ה גם בכ"י פ קמ. בנוסח המצוי נוסף כאן המשך הפסוק: "ויכתב ספר זכרון לפניו ליראי ה' ולחושבי שמר", וכן בכ"י א ק ובש"ס כ"מ. 14. "ומנין לאחד שיושב ודורש כאלו קיים את התורה" – כ"ה גם ב"ספר מוסר" לר"י אבן עקנין, וכע"ז בכ"י א קמ: "אחד יושב ושונה מעלה עליו הכתוב כאילו קיים את כל התורה כולה", וכ"ה ברבינו יונה בשם הרמ"ה. וראה תוס' יו"ט. הנוסח המצוי: "אין לי אלא שנים, מנין שאפילו אחד שעוסק בתורה שהקב"ה קובע לו שכר", וכ"ה בש"ס כ"מ. בכ"י פ ק חסרה כל הבבא, וכן מחקה הר"י אשכנזי. וראה רשב"ץ: "ואין במשניות שלנו איז לי אלא שנים" וכו'.

1. "עקביה" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ. הנוסח המצוי: "עקביא", וכ"ה בש"ס כ"מ. 2. "ואין" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובנוסח המצוי בסידורים. הנוסח המצוי במשניות ובש"ס: "ואי", וכ"ה בש"ס כ"מ. 3. "ולאין" – כ"ה גם ב"ספר מוסר" לר"י אבן עקנין, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "ולאן", וכ"ה ביתר המקורות. 4. "מלחה" – כ"ה גם בכ"י פ ק, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "מטיפה", וכ"ה בכ"י א קמ ובש"ס כ"מ. 5. "למקום" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ. בנוסח המצוי נוסף: "עפר", וכ"ה בש"ס כ"מ. 6. "חנניה" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "חנינא", וכ"ה בש"ס כ"מ. 7. "לשלומה" – כ"ה גם בכ"י א. הנוסח המצוי: "בשלומה", וכ"ה בכ"י פ ק קמ ובש"ס כ"מ. 8. "שאלמלי" – הנוסח המצוי: "שאלמלא", וכ"ה בש"ס כ"מ. ביתר המקורות: "שאלולי". 9. ניה" – כ"ה גם בכ"י א ק קמ, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "חנינא", וכ"ה בכ"י פ ובש"ס כ"מ. 10. "שהיו יושבין" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ. הנוסח המצוי: "שיושבים", וכ"ה בש"ס כ"מ. 11. "ועוסקים בתורה" – כ"ה גם ב"ספר

קובץ הרמב"ם מובשוביץ, יוסף אליהו (עורך) עמוד מס 208 הודפס ע"י תכנת אוצר החכמה

- [ז] ר' אלעזר בן יהודה²⁶ איש ברתותא אומר: תן לו משלו, שאת²⁷ ושלך שלו, וכן הוא אומר בדוד²⁸: "כי ממך הכל ומידך נתנו לך". ר' יעקב²⁹ אומר: המהלך בדרך ושונה, ומפסיק משנתו³⁰ ואומר: "מה נאה אילן זה, מה³¹ נאה ניר זה", מעלים עליו³² כאלו הוא³³ מתחייב בנפשו. ר' דוסתאי³⁴ ברבי ינאי אומר משם ר' מאיר³⁵: כל השכח³⁶ דבר אחד ממשנתו מעלין עליו³⁷ כאלו הוא³⁸ מתחייב בנפשו, שנ': "רק השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח את הדברים"³⁹. יכול אפילו תקפה עליו משנתו, תל' לומ': "ופן יסורו מלבבך"⁴⁰, הא אינו מתחייב בנפשו עד שישב לו⁴¹ ויסירם מלבו.
- [ח] ר' חנניה⁴² בן דוסא אומר: כל שיראת חטאו קודמת לחכמתו חכמתו מתקיימת, וכל שחכמתו קודמת ליראת חטאו אין חכמתו מתקיימת.
- [ט] הוא היה אומר: כל שמעשיו מרובין מחכמתו חכמתו מתקיימת, וכל שחכמתו מרובה ממעשיו אין חכמתו מתקיימת.
- [י] הוא היה אומר: כל שרות הבריות נוטה ממנו⁴³ רוח המקום נוחה ממנו⁴⁴, אין⁴⁵ רוח הבריות נוחה הימנו אין רוח המקום נוחה ממנו⁴⁶. ר' דוסא בן הרכינס אומר: [יא] שנה שלשחרית ויין שלצהרים ושיחת הילדים⁴⁷ ושיבת כנסיות⁴⁸ של עמי⁴⁹ הארץ מוציאין את האדם מן העולם.

י. שם: "דסתאי". יא. שם: "השוכח". יב. שם: "הימנו". יג. "של עמי" – כ"ה בכ"י בשתי שורות, אף שבדרך כלל מלת "של" מחוברת למלה שלאחריה.

26. "בן יהודה" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ. בנוסח המצוי חסר. 27. "שאת" – כ"ה גם בכ"י פ ק. הנוסח המצוי: "שאתה", וכ"ה בכ"י א קמ ובש"ס כ"מ. 28. "וכן הוא אומר בדוד" – כ"ה גם בכ"י א ק קמ. הנוסח המצוי: "וכן בדוד הוא אומר", וכ"ה בכ"י פ ובש"ס כ"מ. 29. "יעקב" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ ובנוסח המצוי בסידורים. הנוסח המצוי במשניות ובש"ס: "שמעון". וראה תוס' יו"ט ומלאכת שלמה. 30. "משנתו" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ. הנוסח המצוי: "ממשנתו". 31. "מה" – כ"ה גם בכ"י א ובש"ס כ"מ ובנוסח המצוי בש"ס. הנוסח המצוי במשניות ובסידורים: "ומה", וכ"ה בכ"י פ ק קמ. 32. "מעלים עליו" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "מעלה עליו הכתוב", וכ"ה בש"ס כ"מ. 33. "הוא" – בנוסח המצוי חסר, וכן ביתר המקורות. 34. "אומר משם ר' מאיר" – כ"ה גם בכ"י א פ ק ובש"ס כ"מ. הנוסח המצוי: "משום בכ"י יהודה" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ. 35. "השכח" – כ"ה גם בכ"י א פ ק (ומנוקד: השכח). הנוסח המצוי: "השוכח", וכ"ה בש"ס כ"מ. 36. בנוסח המצוי הובא גם המשך הפסוק: "אשר ראו עיניך", וכ"ה בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ. 38. "לו" – כ"ה גם בכ"י א פ ק, וכן הגיה הר"י אשכנזי. בנוסח המצוי חסר, וכן בכ"י קמ ובש"ס כ"מ. 39. "חנניה" – כ"ה גם בכ"י קמ. הנוסח המצוי: "חנינא", וכ"ה בכ"י א (ובה"א בסוף) פ ק (גם בה"א בסוף) ובש"ס כ"מ. 40. "ממנו" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ. הנוסח המצוי: "הימנו", וכ"ה בכ"י א ובש"ס כ"מ. 41. "אין" – הנוסח המצוי: "וכל שאין", וכ"ה בכ"י א פ קמ ובש"ס כ"מ. 42. "הילדים" – כ"ה גם בנוסח המצוי בסידורים. הנוסח המצוי במשניות ובש"ס: "ילדים", וכ"ה בש"ס כ"מ. 43. "כנסיות" – כ"ה גם בכ"י א פ ק ובש"ס כ"מ, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "בתי כנסיות", וכ"ה בכ"י קמ.

[יא] ר' אלעזר המודעי אומר: המחלל את הקדשים, והמבזה את המועדות, והמפר⁴⁴ ברייתו שלאברהם אבינו⁴⁵, והמלכין פני חברו ברבים, והמגלה פנים בתורה⁴⁶, אף על פי שיש בידו מעשים טובים⁴⁷ אין לו חלק לעולם הבא.

[יב] ר' ישמעאל אומר: הוי קל לראש ונח לתשחורת, והוי מקבל את כל האדם בשמחה. [יג] ר' עקיבה⁴⁸ אומר: שחוק וקלות ראש מרגילין⁴⁹ לערוה. הוא היה אומר⁵⁰: מסורת סייג לתורה⁵¹, נדרים סייג לפרישות, סייג לחכמה שתיקה.

[יד] הוא היה אומר: חביב אדם שנברא בצלם, חיבה יתירה נודעת לו שנברא בצלם, שנ': כי⁵² בצלם אלהים עשה את האדם. חביבין ישראל שנקראו בנים למקום, חיבה יתירה נודעת להם שנקראו בנים למקום, שנ': "בנים אתם" וכו'.⁵³ חביבין ישראל שנתן להם כלי⁵⁴ שבו נברא העולם⁵⁵, חיבה יתירה נודעת להם שניתן להם כלי⁵⁴ שבו נברא העולם, שנ': "כי לקח טוב נתתי לכם תורתי אל תעזובו".

[טו] הכל צפוי והרשות נתונה, ובטוב העולם נדון. והכל לפי רוב המעשה, אבל לא על פי המעשה⁵⁶.

יד. "מרגילין" – וכ"ה ברמב"ם (מהדר) פרנקל, וראה ילקוט שנו"ס שם עמ' תקכ) הל' דעות פ"ב ה"ז. ברמב"ם הנד': "מרגילין את האדם". טו. "אבל לא על פי המעשה" – כ"ה גם בפירושו (במקור הערבי).

לעושר", וכן בכ"י פ ובמאירי. בש"ס כ"מ רק "מעשרות סייג לעושר", ו"מסורת סייג לתורה" חסר. והרשב"ץ כתב: "ואין במשניות שלנו 'מעשרות סיג לעושר' אלא במקצתן", וכן לא הובא ב"ספר מוסר" לר"י אבן עקנין. וכ"כ הר"י אשכנזי: "בכל הספרים לא מצאתי זה".⁵² "כי" – כ"ה גם בכ"י א פ קמ ובש"ס כ"מ ובנוסח המצוי בסידורים. בנוסח המצוי במשניות ובש"ס חסר. ⁵³ בנוסח המצוי הובא גם המשך הפסוק: "לה' אלהיכם", וכן בכ"י א פ קמ ובש"ס כ"מ. ⁵⁴ "כלי" – כ"ה גם בכ"י א ק קמ, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "כלי חמדה", וכ"ה בכ"י פ ובש"ס כ"מ. ⁵⁵ "שבו נברא העולם" – כ"ה גם בכ"י א ק קמ, וכן הגיה הר"י אשכנזי. בנוסח המצוי חסר, וכן בכ"י פ ובש"ס כ"מ. וראה מה שהביא הרשב"ץ נוסחא יפה בשם "תפילות צרפתיות". ⁵⁶ "אבל לא על פי המעשה" – כ"ה גם בכ"י קמברידג' 375, 1729, ADD 1754, וכ"ה ב"ספר מוסר" לר"י אבן עקנין. וכן הביא בפירושו רבי יצחק מטולידו בשם הרמ"ה. בנוסח המצוי חסר, וכן ביתר המקורות.

44. "והמפר... והמלכין...". בנוסח המצוי הסדר הפוך. בכ"י א פ קמ ובש"ס כ"מ חסר "והמלכין פני חברו ברבים", וכן כתב הרשב"ץ בשם "משניות שלנו". בכ"י ק: "והמבזה... והמגלה... והמפר... והמאדים את פני חברו". בגמ' סנהדרין צט א הובאה משנה זו, ושם לפנינו הסדר: "והמפר... והמגלה... והמלכין". וראה דק"ס שם אות ז. ⁴⁵ בנוסח המצוי במשניות נוסף: "ע"ה". ⁴⁶ "בתורה" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ, וכן כתב רבינו בחיי דהכי גריסין, וכן הגיה הר"י אשכנזי. בנוסח המצוי נוסף: "שלא כהלכה", וכ"ה בש"ס כ"מ ובמאירי. ⁴⁷ "מעשים טובים" – כ"ה גם בכ"י פ ק קמ. הנוסח המצוי: "תורה ומעשים טובים", וכ"ה בכ"י א ובש"ס כ"מ. ⁴⁸ "עקיבה" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ. הנוסח המצוי: "עקיבא", וכ"ה בש"ס כ"מ. ⁴⁹ "מרגילין" – כ"ה גם בכ"י ק ובנוסח המצוי במשניות ובש"ס. בנוסח המצוי בסידורים נוסף: "את האדם", וכ"ה בכ"י א פ קמ ובש"ס כ"מ. ⁵⁰ "הוא היה אומר" – כ"ה גם בכ"י פ קמ. בנוסח המצוי חסר, וכן בכ"י א ק ובש"ס כ"מ. ⁵¹ כ"ה גם בכ"י א קמ. בנוסח המצוי נוסף: "מעשרות סיג

[טז] הוא היה אומר: הכל נתון בערבון, והמצודה⁵⁷ פרוסה על כל החיים, והחנות⁵⁸ פתוחה, והחנוני מקיף, והפינקס פתוחה⁵⁹, והיד כותבת. וכל הרוצה ללוות בא ולוה⁶⁰, והגבאין מחזירין⁶¹ תמיד⁶² בכל יום, ונפרעין מן האדם לדעתו ושלא לדעתו⁶³, ויש להם על מה שיסמכו⁶⁴, והדין דין אמת, והכל מתוקן לסעודה.

[יז] ר' אלעזר⁶⁴ בן עזריה אומר: אם אין תורה אין דרך ארץ, אם אין דרך ארץ אין תורה. אם אין חכמה אין יראה, ואם⁶⁵ אין יראה אין חכמה. אם אין דעת אין בינה, ואם⁶⁶ אין בינה אין דעת⁶⁶. אם אין קמח אין תורה, ואם⁶⁷ אין תורה אין קמח⁶⁸.

[יח] הוא היה אומר: כל שחכמתו מרובה ממעשיו למה הוא דומה – לאילן שענפיו מרובין ושרשיו מועטין, הרוח⁶⁷ באת⁶⁷ ועוקרתו והופכתו על פניו⁶⁸. וכל⁶⁹ שמעשיו

בתרגום אבן תיבון: "אבל לא על פי גודל המעשה", והכוונה: לפי רוב המעשים ולא על פי איכותם. כלומר: הרבה נתינות של סכומים קטנים לצדקה עדיפות מנתינה אחת של סכום גדול. וראה רשב"ץ שיש גורסים: "והכל לפי רוב המעשה", ויש גורסים: "אבל לא על פי רוב המעשה", **"ורבינו משה נוסחתו** היתה: "והכל לפי רוב המעשה ולא על פי המעשה", הרכיב שתי הגירסאות וחסר מהסיפא 'רוב' (וראה גם רע"ב שהביא שזו נוסחת הרמב"ם, ובתוס' יו"ט תמה עליו מנין לו. אמנם ברור שהרע"ב שאב דבריו מהרשב"ץ). וכן הביאו בשם הרמב"ם רבינו יונה ורבי יצחק מטולידו והר"י נחמיהש ורבינו בחיי. והמאירי הביא פירושו של הרמב"ם, וכתב ש"זה אפשר לפי הגירסא האחרת, ר"ל: אבל לא על פי רוב המעשה". לדברים אלה אין מובן, וכנראה מלת "רוב" מיותרת כאן, וכמו שהגיה הרב"ז פרג במהדורתו. וראה מהדור' מכון אופק עמ' 153 הע' רנח. טז. אצל קאפח: "שיסמוכו". יז. שם: "אם". יח. "אין תורה אין קמח" – וכ"ה ברשב"ץ בשם **"נוסחת רבינו משה"**, ולא כגורסים: "יש תורה יש קמח". יט. אצל קאפח: "והרוח". כ. בנוסח המצוי נוספה כאן ובסמוך ראה מפסוק, וראה תוס' יו"ט שמזה שלא פירש הרמב"ם את ההוכחות מהפסוקים מוכח שאינו גורס אותם, כמו שאכן מתאמת מהנוסח שלפנינו.

57. "והמצודה" – כ"ה גם בכ"י **קמ**. הנוסח המצוי: "ומצודה", וכ"ה בכ"י **א פ ק** ובש"ס כ"מ. 58. "והחנות" – כ"ה גם בכ"י **א ובש"ס** כ"מ. הנוסח המצוי: "החנות", וכ"ה בכ"י **פ ק קמ**. 59. "פתוחה" – כ"ה גם בכ"י **פ ק קמ** ובש"ס כ"מ. הנוסח המצוי: "פתוח". 60. "בא ולוה" – כ"ה גם בכ"י **קמ**, וכעין זה הגיה הר"י אשכנזי: "בא ונוטל". הנוסח המצוי: "יבא ולוה". בכ"י **א**: "וכל הרוצה ליטול בא ונוטל". בכ"י **פ ק** חסר "וכל הרוצה ללוות בא ולוה", וכן בש"ס כ"מ. 61. "מחזירין" – כ"ה גם בכ"י **א ק קמ**. הנוסח המצוי: "מחזירין", וכ"ה בכ"י **פ ובש"ס** כ"מ. 62. "תמיד" – כ"ה גם בכ"י **פ ק קמ**. הנוסח המצוי: "תמיד", וכ"ה בכ"י **א**: "הרוח באה", בכ"י **פ**
- "תדיר", וכ"ה בכ"י **א** ובש"ס כ"מ. 63. "לדעתו ושלא לדעתו" – כ"ה גם בכ"י **א פ ק קמ**. הנוסח המצוי: "מדעתו ושלא מדעתו", וכ"ה בש"ס כ"מ. 64. "אלעזר" – בנוסח המצוי בש"ס בשיבוש: "אליעזר". 65. "ואם" – הנוסח המצוי: "אם", וכ"ה ביתר המקורות. 66. "אם אין דעת אין בינה ואם אין בינה אין דעת" – כ"ה גם בכ"י **א פ ק קמ** ובנוסח המצוי בסידורים, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי במשניות ובש"ס להיפך: "אם אין בינה אין דעת אם אין דעת אין בינה", וכ"ה בש"ס כ"מ. וראה תוס' יו"ט. 67. "הרוח באה" – הנוסח המצוי: "והרוח באה", וכ"ה בש"ס כ"מ. בכ"י **א**: "הרוח באה", בכ"י **פ**

מרוכין מחכמתו למה הוא דומה – לאילן שענפיו מועטין ושרשיו מרוכין, אפילו⁷⁰
כל הרוחות שבעולם באות ונושבות בו אין מזיזות⁷¹ אותו ממקומו⁷².

פרק רביעי

[א] בן זומא אומר: אי זה הוא חכם – הלמד¹ מכל אדם, שנ': "מכל מלמדי השכלתי".
אי זה הוא גבור – הכובש את יצרו, שנ': "טוב אר' אפ' מגבור"². אי זה הוא עשיר –
השמת בחלקו, שנ': "יגיע כפך כי תאכל אשריך וטוב לך" – אשריך בעולם הזה
וטוב לך לעולם הבא. אי זה הוא מכובד – המכבד את הבריות, שנ': "כי מכבדי
אכבד ובוזי יקלו".

[ב] בן עזאי אומר: הוי רץ למצוה קלה³ ובורח^{כא} מן העבירה, שמצוה גוררת מצוה
ועבירה גוררת עבירה, ששכר מצוה מצוה ושכר עבירה עבירה.

[ג] הוא היה אומר: אל תהי בז לכל אדם, ואל תהי מפליג לכל דבר, שאין לך אדם שאין
לו שעה ואין לך דבר שאין לו מקום.

[ד] ר' לניטס איש יבנה אומר: מאד מאד הוי שפל רוח, שתקוות אנוש רמה.

[ה] ר' יוחנן בן ברוקה⁴ אומר: המחלל⁵ שם שמים בסתר נפרעין ממנו בגלוי. אחד שוגג
ואחד מזיד⁶ בחלול השם.

א. "ובורח" – אצל קאפח: "וברח". ב. "אחד שוגג ואחד מזיד" – ברשב"ץ: "אחד בשוגג ואחד
במזיד, וכן הוא ב'ספר רבינו משה' ז"ל".

המצוי: "מזיזין". 72. ע"כ גם בכ"י קמ, וברשב"ץ שכ"ה הנוסח ב"משניות", ובר"י נחמיאש בשם "משנה ירושלמית", והר"י אשכנזי כתב שיש ספרים שאין גורסין את ההמשך. בנוסח המצוי נוסף: "שנאמר: והיה כעץ שתול על מים ועל יובל ישלח שרשיו ולא יראה כי יבוא חום והיה עלהו רענן ובשנת בצורת לא ידאג ולא ימיש מעשות פרי", וכ"ה בכ"י א פ ובש"ס כ"מ וברשב"ץ בשם "סדורי התפילות". ועוד נוספה בנוסח המצוי עוד משנה: "רבי אליעזר בן חסמא אומר: קנין ופתחי נדה הן הן גופי הלכות, תקופות וגיטריאות פרפראות לחכמה", וכ"ה בכל המקורות בשינויים קלים.

שבאה לידי מארץ ישראל" ובנוסח המצוי בסידורים. בנוסח המצוי במשניות ובש"ס נוסף: "כבחמורה", וכ"ה במאירי. וראה תוס' יו"ט. 4. "ברוקה" – כ"ה גם בכ"י פ ק ובש"ס כ"מ. הנוסח המצוי: "ברוקה". וכ"ה בכ"י א. 5. "המחלל" – כ"ה

ק קמ: "והרוח באת". 68. ע"כ גם בכ"י ק קמ, והרשב"ץ כתב שכן הוא הנוסח ב"משניות", ובר"י נחמיאש שכ"ה ב"משנה ירושלמית", והר"י אשכנזי כתב שיש ספרים שאין גורסין את ההמשך. בנוסח המצוי נוסף: "שנאמר: והיה כערער בערבה ולא יראה כי יבוא טוב ושכן חררים במדבר ארץ מלחה ולא תשב", וכ"ה בש"ס כ"מ, וברשב"ץ שכ"ה ב"סידורי תפילות". 69. "וכל" – כ"ה גם בכ"י א ק קמ. הנוסח המצוי: "אבל כל", וכ"ה בכ"י פ ובש"ס כ"מ. 70. "אפילו" – כ"ה גם בכ"י א ק קמ. הנוסח המצוי: "שאפילו", וכ"ה בש"ס כ"מ. בכ"י פ: "אפילו". 71. "מזיזות" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ. הנוסח

1. "הלמד" – כ"ה גם בכ"י פ ק קמ ובש"ס כ"מ, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "הלומד". 2. בכל המקורות האחרים נוסף: "ומושל ברוחו מלוכד עיר". 3. "למצוה קלה" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ ובתוס' יו"ט בשם "מסכת אבות

- [ו] ר' ישמעאל בנו⁶ אומר: הלמד¹ על מנת ללמד, מספיקין בידו ללמוד וללמד, והלמד¹ על מנת לעשות, מספיקין בידו ללמוד וללמד ולעשות⁷. ר' צדוק אומ': לא⁸ תעשם⁹ עטרה להתגדל בהם ולא קרדום לאכל¹⁰ מהן. כך¹¹ היה הלל אומר: ודישתמש¹² בתגא חלף. הא¹³, כל הנאות¹⁴ מדברי תורה נטל¹⁵ חיו מן העולם.
- [ז] ר' יוסי אומ': כל המכבד את התורה גופו מכובד על הבריות, וכל המחלל את התורה גופו מחולל על הבריות.
- [ח] ר' ישמעאל בנו¹⁶ אומר: החושך עצמו מן הדין, פורק ממנו איבה וגזל ושבועת שוא, והגס לבו בהורייה¹⁷ – שוטה רשע וגס רוח.
- [ט] הוא היה אומר: אל תהי דן יחידי, שאין דן יחידי אלא אחד. ואל תאמר קבלו דעתי, שהן רשאים ולא אתה.
- [י] ר' יונתן אומר: כל המקיים את התורה מעוני סופו לקימה מעושר, וכל המבטל את התורה מעושר סופו לבטלה מעוני.

ג. "לאכל" – אצל קאפח: "לחפור". וכ"ה ברמב"ם הל' תלמוד תורה פ"ג ה"י, אמנם ראה שנו"ס במהדור' מוה"ק תשכ"ד עמ' קפו שיי"ג גם שם: "לאכל". ד. שם: "הנהנה". ה. "בהורייה" – ברמב"ם הל' סנהדרין פ"כ ה"ז וה"ח: "בהוראה". ו. "מעט עסק" – כ"ה בכ"י זה גם בסנהדרין פ"ג מ"ג, וכ"ה גם ברמב"ם (מהדור' פרנקל, וראה ילקוט שנו"ס שם עמ' תקנז) הל' תלמוד תורה פ"ג ה"ח. ברמב"ם הנד': "ממעט בעסק". אצל קאפח כאן: "מעט עוסק".

- גם בכ"י א. הנוסח המצוי: "כל המחלל", וכ"ה בכ"י פ ק קמ ובש"ס כ"מ. 6. "בנו" – כ"ה גם בכ"י א פ קמ ובש"ס כ"מ ובנוסח המצוי במשניות, וכן הגיה הר"י אשכנזי. בנוסח המצוי בש"ס ובסידורים חסר, וכן בכ"י ק. 7. "ולעשות" – כ"ה גם בכ"י א ק קמ, וראה רשב"ץ שבמשניות שלנו לא גרסין "לשמור", והיא נוסחא מדוקדקת בספרים ישנים, וכ"כ תוס' יו"ט בשם "משנת אבות שמארץ ישראל", וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "לשמור ולעשות", וכ"ה בכ"י פ ובש"ס כ"מ ובמאירי. 8. "לא" – בכל המקורות האחרים: "אל". 9. "תעשם" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ ובנוסח המצוי במשניות ובש"ס. הנוסח המצוי בסידורים: "תעשה". 9. "תעשם" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ ובנוסח המצוי במשניות ובש"ס. הנוסח המצוי בסידורים: "תעשה". 10. "לאכל" – כ"ה גם בכ"י פ (=לוכל) ק (=לאכל) קמ ובש"ס כ"מ, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "לחפור".
11. "כך" – בכל המקורות האחרים: "וכך".
12. "ודישתמש" – כ"ה גם בנוסח המצוי במשניות, וכע"ז בכ"י א ובש"ס כ"מ ובנוסח המצוי בש"ס ובסידורים: "ודאישתמש". בכ"י ק: "דישתמש"; בכ"י פ קמ: "ודי אשתמש". וראה לעיל פ"א מ"י.
13. "הא" – כ"ה גם בכ"י א פ קמ ובש"ס כ"מ. הנוסח המצוי: "הא למדת". 14. "הנאות" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "הנהנה". 15. "נטל" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ. הנוסח המצוי: "נטל". 16. "בנו" – כ"ה גם בכ"י ק ובנוסח המצוי במשניות ובסידורים. בנוסח המצוי בש"ס חסר, וכן בכ"י פ קמ. בש"ס כ"מ: "בר' יוסי". 17. "בהורייה" – כ"ה גם בכ"י פ. הנוסח המצוי: "בהוראה", וכ"ה בכ"י א קמ ובש"ס כ"מ. 18. "מעט עסק" – כ"ה גם בכ"י א פ ק (ומנוקד: מַעַט) קמ ובתוס' יו"ט ש"כן הוגה באבות שמא"י. הנוסח המצוי: "ממעט בעסק". וכ"ה בש"ס כ"מ.

[יז] ר' יעקב אומר: העולם הזה דומה לפרדוד³¹ לפני העולם הבא. התקן עצמך בפרדוד כדי שתכנס לטרקלין.

[יח] הוא היה אומר: יפה שעה אחת בתשובה ומעשים טובים בעולם הזה כחיי³² העולם הבא. יפה³³ שעה אחת שלקורת הרוח³⁴ בעולם הבא מכל חיי העולם הזה.

[יט] ר' שמעון בן אלעזר אומר: אל תרצה את חבריך בשעת כעסו, ואל תנחמנו³⁵ בשעה שמתו מוטל לפניו³⁶, ואל תשאל לו בשעת נדרו, ואל תשתדל לראותו בשעת קלקלתו.

[כ] שמואל הקטן אומר: בנפול אויבך אל תש³⁶ וכו'. "חרון אפו" לא נאמר אלא "אפו"³⁷.

[כא] אלישע בן אבויה³⁸ אומר: הלמד¹ תורה³⁸ ילד למה הוא דומה – לדיו כתובה על נייר חדש, והלמד¹ זקן למה הוא דומה – לדיו כתובה על נייר מחוק.

[כב] ר' יוסי בן³⁹ יהודה איש כפר הבבלי אומר: הלמד¹ מן הקטנים למה הוא דומה – לאוכל ענבים קהות ושותה יין מגתו. והלמד¹ מן הזקנים למה הוא דומה – לאוכל

יג. "בשעה שמתו מוטל לפניו" – כ"ה גם ברמב"ם הל' דעות פ"ה ה"ז. וראה רשב"ץ בפירושו למשנה זו שמביא דבריו אלו שהם כגירסת "ספרים ספרדיים" ו"משניות שלנו", אך לדעתו זהו שינוי ששינוי הסופרים, והגירסא העיקרית: "בשעת אבלו". וראה תוס' יו"ט. יד. "חרון אפו לא נאמר אלא אפו" – ראה רשב"ץ שמביא גירסא זו בשם "יש ספרים" ומוכיח שהראשונים לא גרסוה מזה שלא פירשוה ומזה שהוצרכו לומר שלא חידש שמואל הקטן דבר אחר אלא שהיתה רגילותו לומר פסוק זה תדיר. ואחד מ"ראשונים" אלה הוא הרמב"ם, הרי שלא היו לפניו מלים אלה בנוסח הרמב"ם שהיה לפניו. ועי' תוס' יו"ט. טו. "אבויה" – אצל קאפח: "אבא". טז. שם: "בר".

31. "לפרדוד" – בדל"ת בסוף. כ"ה גם בכ"י א פ
ק קמ ובש"ס כ"מ. וכן מפורש בפירוש רבי יעקב
ב"ר שמשון: "פרדוד בדל"ת", וכן הגיה הר"י
אשכנזי. הנוסח המצוי: "פרדוד" – ברי"ש בסוף.
באשר לנוסחת רבינו "פרדוד" בלי וא"ו אחרי
הרי"ש לא מצאתי לה מקור. 32. "כחיי" – כ"ה
גם בכ"י פ ובר"י נחמיאש בשם "משנה ירושלמית"
וב"ספר מוסר" לר"י אבן עקנין, וכע"ז בכ"י א:
"לחיי" (ובר"י נחמיאש שם: "וי"ג: לחי, והיא
היא"). הנוסח המצוי: "מכל חיי", וכ"ה בש"ס כ"מ.
וכ"ה בכ"י ק בין השיטין. 33. "יפה" – כ"ה גם
בכ"י פ קמ. הנוסח המצוי: "יפה", וכ"ה בכ"י א
ובש"ס כ"מ. 34. "הרוח" – הנוסח המצוי:
"רוח", וכ"ה ביתר המקורות. 35. "תנחמנו" –
כ"ה גם בכ"י פ ק קמ ובש"ס כ"מ ובנוסח המצוי
במשניות. הנוסח המצוי בש"ס ובסידורים:
"תנחמהו", וכ"ה בכ"י א. 36. בנוסח המצוי נוסף
המשך הפסוק: "ובכשלו אל יגל לבך פן יראה ה'

ורע בעיניו והשיב מעליו אפו", וכ"ה בכ"י א
ובש"ס כ"מ. 37. "חרון אפו לא נאמר אלא
אפו" – כ"ה גם ב"ספר מוסר" לר"י אבן עקנין,
וכן הובא בר"י נחמיאש שיש מוסיפין כן. בנוסח
המצוי ליתא, וכן ביתר המקורות. וכ"כ הר"י
נחמיאש שאין תוספת זו ב"משנה ירושלמית".
38. "תורה" – בנוסח המצוי חסר, וכן ביתר המקורות.
39. "בן" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובש"ס
כ"מ. הנוסח המצוי: "בר". 40. "בשלות" –
כ"ה גם בכ"י א ק (ומנוקד: בשלות). הנוסח
המצוי: "בשולות", וכ"ה בכ"י קמ ובש"ס כ"מ.
41. "אפילו" – הנוסח המצוי: "שאפילו", וכ"ה
בכ"י א פ ק קמ. בש"ס כ"מ: "ואפילו".
42. "אלעזר" – כ"ה גם בכ"י א פ ובש"ס כ"מ
ובנוסח המצוי בסידורים, וכן הגיה במלאכת שלמה.
הנוסח המצוי במשניות: "אליעזר", וכע"ז בכ"י
קמ: "ליעזר". בכ"י ק כתוב "אליעזר", ומתוקן:
"אלעזר". הנוסח המצוי בש"ס: "ר"א".

ענבים בשלות⁴⁰ ושותה יין ישן. ר' אומר: אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו, יש קנקן חדש מלא ישן, וישן אפילו⁴¹ חדש אין בו.

[כג] ר' אלעזר⁴² הקפר אומר: הקנאה והתאוה והכבוד מוציאים את האדם מן העולם. [כד] הוא היה אומר: הילודים למות, והמתים לחיות⁴³, והחיים לידון, לידע, ולהודיע⁴⁴ ולהגיד, שהוא היוצר⁴⁵, והוא⁴⁶ הבורא, והוא המבין, והוא הדיין, והוא עד, והוא בעל דין, והוא עתיד לידון⁴⁷, שאין לפניו⁴⁸ לא עולה לא⁴⁹ שכחה ולא משוא פנים ולא מקח שוחד, שהכל שלו. ודע, שהכל בא לחשבון⁵⁰. ואל יבטיחך יצרן שבשאול בית מנוס⁵¹, שעל כורחך אתה נוצר, ועל כרחך אתה נולד, ועל כרחך אתה חי, ועל כרחך אתה מת, ועל כרחך אתה עתיד ליתן דין וחשבון לפני מלך מלכי המלכים הקדש⁵² ברוך הוא.

פרק חמישי

[א] בעשרה מאמרות נברא העולם. ומה תלמוד לומר, והלא במאמר אחד יכול להבראות, אלא להפרע מן הרשעים שהן מאבדין¹ את העולם שנברא בעשרה מאמרות, וליתן שכר טוב לצדיקים שהן מקיימין² את העולם שנברא בעשרה מאמרות.

[ב] עשרה דורות מאדם ועד נוח³, להודיע כמה ארך אפים לפניו, שכל הדורות היו מכעיסין לפניו⁴ עד שהביא עליהם את מי המבול. עשרה דורות מנוח ועד אברהם,

יז. לידון – שם: "לדון". יח. שם: "ולא". יט. "הקדש" – כ"ה בכ"י, אך לעיל ריש פ"ג: "הקדוש".

א. אצל קאפח: "נח".

48. "שאין לפניו" – כ"ה גם בכ"י פ ק קמ, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "ברוך הוא שאין לפניו", וכ"ה בכ"י א ובש"ס כ"מ. 49. "לא" – כ"ה גם בכ"י קמ. הנוסח המצוי: "ולא", וכ"ה גם בכ"י א פ ק ובש"ס כ"מ. 50. "בא לחשבון" – כ"ה גם בכ"י א. הנוסח המצוי: "לפי החשבון", וכ"ה בכ"י קמ. 51. "שבשאול בית מנוס" – כ"ה גם ב"ספר מוסר" לר"י אבן עקנין, וכן הגיה הר"י אשכנזי, וכע"ז בכ"י ק: "שהשאול בית מנוס". בכ"י א פ: "שיש בשאול בית מנוס", וכ"ה בש"ס כ"מ ובמאירי. בכ"י קמ: "ששאול בית מנוס". הנוסח המצוי: "שהשאול בית מנוס לך".

המצוי: "נח", וכ"ה בכ"י א פ קמ ובש"ס כ"מ. 3. "לפניו" – כ"ה גם בכ"י פ ק קמ, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "ובאין", וכ"ה בש"ס כ"מ. בכ"י א: "לפניו ובאין".

43. "לחיות" – כ"ה גם בכ"י א פ ק ובנוסח המצוי בסידורים, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי במשניות ובש"ס: "להחיות", וכ"ה בכ"י קמ ובש"ס כ"מ. וראה תוס' יו"ט. 44. "ולהודיע" – כ"ה גם בכ"י פ קמ ובש"ס כ"מ. הנוסח המצוי: "להודיע", וכ"ה בכ"י א. בכ"י ק כתוב: "להודיע", ומתוקן: "ולהודיע". 45. "שהוא היוצר" – כ"ה גם בכ"י קמ, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "שהוא אל הוא היוצר", וכ"ה בכ"י א פ ק ובש"ס כ"מ. 46. "והוא" (כאן ובהמשך) – כ"ה גם בכ"י א פ קמ. הנוסח המצוי: "הוא", וכ"ה בש"ס כ"מ. 47. "לידון" – הנוסח המצוי: "לדון", וכ"ה בכ"י א ק. בש"ס כ"מ: "לדין".

1. "שהן מאבדין" ... "שהן מקיימין" – כ"ה גם בכ"י ק. הנוסח המצוי: "שמאבדין" ... "שמקיימין", וכ"ה בכ"י א פ קמ ובש"ס כ"מ. 2. "נוח" – מלא (עם וא"ו). כ"ה גם בכ"י ק. הנוסח

להודיע כמה ארך אפים לפניו, שכל הדורות היו מכעיסין ובאין עד שבא אברהם אבינו וקבל⁴ שכר כולם.

[ג] עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו⁵ ועמד בכולם, להודיע כמה חיבתו שלאברהם אבינו⁵. עשרה נסים נעשו לאבותינו במצרים ועשרה על הים. עשר⁶ מכות הביא ה'ק'ב'ה' על המצרים במצרים ועשרה⁷ על הים. עשרה נסיונות נסו אבותינו את המקום⁷ במדבר, שג': "וינסו אותי זה עשר פע' ולא שמעו בקולי".

[ד] עשרה נסים נעשו⁸ בבית המקדש: לא הפילה אשה מריח בשר הקודש, ולא הסריח בשר הקודש מעולם, ולא אירע קרי לכהן גדול ביום הכפורים⁹, ולא נראה זבוב בבית המטבחים, ולא נמצא פסול בעומר ובשתי הלחם ובלחם הפנים¹⁰, ולא¹ כבו הגשמים את עצי המערכה, ולא נצחה הרוח את עמוד העשן, עומדים צפופים ומשתחוים ורוחים¹¹, לא¹¹ הזיק נחש ועקרב בירושלם¹ מעולם, ולא אמר אדם לחברו צר לי המקום שאלין בירושלים.

[ה] עשרה דברים נבראו¹² בין השמשות¹³: פי הארץ, פי¹⁴ הבאר, פי¹⁴ האתון, והקשת, והמן, והמטה, והשמיר, והכתב, והמכתב, והלוחות. ויש אומרים: אף המזיקין, וקבורתו של משה, ואילו שלאברהם¹⁵. ויש אומרים: אף צבת בצבת עשויה.

ב. "ועשרה" – כ"ה בכ"י בלשון זכר. וצ"ע. ג. ראה רשב"ץ שהעיר שגם ב'ספר רבינו משה' גורס שני ניסים אלה "ולא כיבו גשמים" "ולא נצחה הרוח", אף שבגמ' יומא כא א נמבואר שאין גורסים ניסים אלה במשנה. ד. אצל קאפח: "רוחים". ה. שם: "ולא". ו. "בירושלם" – בכתב חסר, ובסמוך: "בירושלים" בכתב מלא. והשוה לעיל פ"א מש' ד-ה. ז. ולא גרסינן: "בע"ש". וכן נראה ב"מורה נבוכים" ח"א סוף פרק סו.

4. "וקבל" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובנוסח המצוי בש"ס ובסידורים, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי במשניות: "וקבל עליו", וכ"ה בש"ס כ"מ. 5. בנוסח המצוי במשניות נוסף: "ע"ה". 6. "עשר מכות ... על הים" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ, וכן הגיה הר"י אשכנזי. בנוסח המצוי חסר כל המאמר, וכן בש"ס כ"מ. 7. בנוסח המצוי במשניות נוסף: "ברוך הוא", וכ"ה בכ"י א. הנוסח המצוי בסידורים: "הקדוש ברוך הוא". 8. בנוסח המצוי נוסף: "לאבותינו", וכ"ה בש"ס כ"מ. 9. "ולא אירע קרי ... ולא נראה זבוב" – כ"ה הסדר גם בכ"י א ק קמ, וכן הגיה הר"י אשכנזי. בנוסח המצוי הסדר: "ולא נראה זבוב ... ולא אירע קרי", וכ"ה בכ"י פ ובש"ס כ"מ. 10. "ולא נמצא פסול ... ולא כבו הגשמים ... ולא נצחה הרוח" – כ"ה

הסדר גם בכ"י א ק קמ. בנוסח המצוי הסדר: "ולא כבו הגשמים ... ולא נצחה הרוח ... ולא נמצא פסול", וכ"ה בכ"י פ. בכ"י מ: "ולא כבו הגשמים ... ולא נמצא פסול", ואילו "לא נצחה הרוח" חסר. 11. "לא" – כ"ה גם בכ"י ק. הנוסח המצוי: "ולא", וכ"ה בכ"י א פ קמ ובש"ס כ"מ. 12. כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ, וכן הגיה הר"י אשכנזי. בנוסח המצוי נוסף כאן: "בערב שבת", וכ"ה בש"ס כ"מ. 13. כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ, וכן הגיה הר"י אשכנזי. בנוסח המצוי נוסף כאן: "ואלו הן", וכ"ה בש"ס כ"מ. 14. "פיי" – בכל המקורות האחרים: "ופיי". 15. "שלאברהם" – כ"ה גם בכ"י א ק. הנוסח המצוי: "של אברהם אבינו", וכ"ה בכ"י פ קמ ובש"ס כ"מ.

[ו] שבעה דברים בגולם ושבעה בחכם: חכם אינו מדבר לפני¹⁶ מי שהוא גדול ממנו בחכמה¹⁷, ואינו נכנס לתוך דברי חברו, ואינו נבהל להשיב, שואל כהלכה ומשיב כענין¹⁸, ואומר על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון, ועל מה שלא שמע אומר לא שמעתי, ומודה על האמת. וחלופיהן בגולם.

[ז] שבעה מיני פרענות¹⁹ באים²⁰ על שבעה גופי עברות²¹: מקצתן מעשרין ומקצתן שאינן²² מעשרין, רעב שלבצורת בא, מקצתן רעבים ומקצתן שבעים. גמרו שלא לעשר, רעב שלמהומה ושל²³ בצורת בא. שלא²⁴ ליטול חלה²⁵, רעב שלכלייה בא. דבר בא לעולם: על מיתות האמורות בתורה שלא נמסרו לבית דין, ועל פירות שביעית. חרב בא²⁶ לעולם: על ענוי הדין, ועל עיוות הדין, ועל המורים בתורה שלא כהלכה. חיה רעה באה לעולם: על שבועת שוא, ועל חלול השם. גלות בא לעולם: על עבודה זרה²⁷, ועל גלוי עריות, ועל שפיכות דמים, ועל שמטת²⁸ הארץ.

[ח] בארבעה פרקים הדבר מרובה²⁹: ברביעית, ובשביעית, ובמוצאי שביעית, ובמוצאי החג שבכל שנה³⁰. ברביעית – מפני מעשר עני שבשלישית, בשביעית – מפני מעשר עני שבששית, במוצאי³¹ שביעית – מפני פירות שביעית, במוצאי³² החג שבכל שנה ושנה – מפני גזל מתנות עניים.

ח. "בחכמה" – ולא כגירסא: "בחכמה ובמנין". השוה רמב"ם הל' תלמוד תורה פ"ה ה"י. ט. אצל קאפח: "פורענויות". י. "ושל בצורת" – כ"ה בכ"י בשתי שורות, אף שבדרך כלל מלת "של" מחוברת למלה שלאחריה. יא. אצל קאפח: "באה".

16. "לפני" – כ"ה גם בכ"י ק קמ ובנוסח המצוי בסידורים. הנוסח המצוי במשניות ובש"ס: "בפני", וכ"ה בכ"י א פ ובש"ס כ"מ. 17. "בחכמה" – כ"ה גם בכ"י א פ קמ ובתוס' יו"ט בשם "יש ספרים" ובנוסח המצוי במשניות, וכן הגיה הר"י אשכנזי. בנוסח המצוי בש"ס ובסידורים נוסף: "ובמנין", וכ"ה בש"ס כ"מ. וראה מאירי. 18. "שואל כהלכה ומשיב כענין" – כ"ה גם בכ"י ק קמ ובמלאכת שלמה בשם הר"י אשכנזי בשם ס"א. הנוסח המצוי: "שואל כענין ומשיב כהלכה", וכ"ה בכ"י א פ ובש"ס כ"מ. 19. "פרענות" – בכל המקורות האחרים: "פורענויות". 20. "באים" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ. בנוסח המצוי נוסף: "לעולם", וכ"ה בש"ס כ"מ. 21. "עבירות" – כ"ה גם בכ"י א ק קמ. הנוסח המצוי: "עבירה", וכ"ה בכ"י פ ובש"ס כ"מ. 22. "שאינן" – כ"ה גם בכ"י ק קמ. הנוסח המצוי: "אינן", וכ"ה בכ"י א פ קמ. וכע"ז בכ"י א: "אין", וכ"ה בש"ס כ"מ. 23. "שלא" – כ"ה גם בכ"י א ק. הנוסח המצוי: "ושלא", וכ"ה בכ"י פ קמ. 24. "ליטול חלה" – כ"ה גם בכ"י ק קמ. הנוסח המצוי: "ליטול את החלה", וכ"ה בכ"י א פ. 25. "על ע"ז" – כ"ה גם בכ"י א ק קמ ובש"ס כ"מ ובנוסח המצוי בש"ס. הנוסח המצוי במשניות ובסידורים: "על עובדי ע"ז", וכ"ה בכ"י פ. 26. "שמטת" – כ"ה גם ב"ספר מוסר" לר"י אבן עקנין, וכ"ה בנוסח המצוי בש"ס ובסידורים. הנוסח המצוי במשניות: "השמטת", וכ"ה בכ"י א פ. 27. "מרובה" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ. הנוסח המצוי: "מתרבה", וכ"ה בש"ס כ"מ. 28. "שנה" – כ"ה גם בכ"י פ ק קמ. הנוסח המצוי: "שנה ושנה", וכ"ה בכ"י א ובש"ס כ"מ. 29. "במוצאי" – כ"ה גם בכ"י ק. הנוסח המצוי: "ובמוצאי", וכ"ה בכ"י א פ קמ.

[ט] ארבע מדות באדם: האומר שלי שלי ושלך שלך – זו מדה בינונית, ויש אומרים: זו מדת סדום. שלי שלך ושלך שלי – עם הארץ. שלי שלך ושלך שלך – חסיד. שלך שלי שלי שלי³⁰ – רשע.

[י] ארבע מדות בדעות: נוח לכעוס ונוח לרצות – יצא הפסדו בשכרו³¹. קשה לכעוס וקשה לרצות – יצא שכרו בהפסדו³². קשה לכעוס ונוח לרצות – חסיד. נוח לכעוס וקשה לרצות – רשע.

[יא] ארבע מדות בלמידים³³: ממהר³⁴ לשמוע וממהר³⁵ לאבד – יצא שכרו בהפסדו. קשה לשמוע וקשה לאבד – יצא הפסדו בשכרו. ממהר³⁶ לשמוע וקשה לאבד – חכם. קשה לשמוע וממהר³⁷ לאבד – זה חלק רע.

[יב] ארבע מדות בנותני צדקה: רוצה³⁸ שיתן ולא יתנו אחרים – עינו רעה בשלאחרים. שיתנו³⁹ אחרים והוא לא יתן – עינו רעה בשלו. שיתן⁴⁰ ויתנו אחרים – חסיד. לא יתן ולא יתנו אחרים – רשע.

[יג] ארבע מדות בהולכי לבית המדרש: הולך ואינו עושה – שכר הליכה בידו. עושה ואינו הולך – שכר מעשה בידו. הולך ועושה – חסיד. לא הולך ולא עושה – רשע.

[יד] ארבע מדות ביושבי⁴¹ לפני חכמ': ספוג, ומשפך, משמרת, ונפה. ספוג – שהוא סופג את הכל. משפך – שהוא מכניס⁴² בזו ומוציא בזו. משמרת – שהיא מוציאה⁴³ את היין וקולטת את השמרים. ונפה – שהיא מוציאה⁴⁴ את הקמח וקולטת את הסולת.

יב. "נוח וכו' יצא הפסדו בשכרו, קשה וכו' יצא שכרו בהפסדו" – והרשב"ץ כתב שזו גירסת הספרים ושיש גורסים להיפך, וש"כן פירשוהו רבינו שלמה ורבינו משה ז"ל. יג. אצל קאפח: "בתלמידים". יד. שם: "רוצה".

30. "שלך שלי שלי שלי" – כ"ה גם בכ"י פ ובש"ס כ"מ ובנוסח המצוי בסידורים. הנוסח המצוי במשניות ובש"ס: "שלי שלי שלך שלי". 31. "יצא הפסדו בשכרו ... יצא שכרו בהפסדו" – כ"ה גם בכ"י פ וב"ספר מוסר" לר"י אבן עקנין, והרשב"ץ כתב שזו גירסת הספרים, וכן גרס המאירי, וראה ביאורו ברשב"ץ ובמלאכת שלמה בשם הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי להיפך, וכ"ה בכ"י א ק קמ ובש"ס כ"מ. וראה רשב"ץ להלן במשנה הבאה שייתכן שהסופרים שינו את הגירסא הנכונה כדי להשוות את שתי המשניות שיהיה "יצא שכרו בהפסדו" קודם ל"יצא הפסדו בשכרו". 32. "בלמידים" – כ"ה גם בכ"י פ ק ובש"ס כ"מ וב"ספר מוסר" לר"י אבן עקנין. בכ"י א: "בלומדים". הנוסח המצוי:

"בתלמידים", וכ"ה בכ"י קמ. 33. "ממהר" ... וממהר" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ וברשב"ץ בשם "משניות". הנוסח המצוי במשניות ובש"ס: "מהר ... מהר". הנוסח המצוי בסידורים: "מהיר מהיר". 34. "שיתנו" – כ"ה גם בכ"י א קמ. הנוסח המצוי: "יתנו", וכ"ה בכ"י פ ובש"ס כ"מ. 35. "שיתן" – כ"ה גם בכ"י א. הנוסח המצוי: "יתן", וכ"ה בכ"י פ קמ. 36. "ביושבי" – כ"ה גם בכ"י פ קמ. הנוסח המצוי: "ביושבים", וכ"ה בכ"י א. 37. "שהוא מכניס" – כ"ה גם בכ"י פ ק קמ. הנוסח המצוי: "שמכניס", וכן הוא בכ"י א ובש"ס כ"מ. 38. "שהיא מוציאה" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ. הנוסח המצוי: "שמוציאה", וכן הוא בש"ס כ"מ.

[טו] כל אהבה שהיא תלויה בדבר – בטל דבר ובטלה^{39 טו} אהבה, ושאינה תלויה בדבר – אינה בטלה לעולם. אי זו היא אהבה שהיא תלויה⁴⁰ בדבר – זו אהבת אמנון ותמר, ושאינה תלויה בדבר – זו אהבת דוד ויהונתן.

[טז] כל מחלוקת שהיא לשם שמים – סופה להתקיים, ושאינה לשם שמים – אין סופה להתקיים. אי זו היא⁴¹ מחלוקת שהיא לשם שמים – זו מחלוקת שמאי והלל^{טו 42}, ושאינה לשם שמים – זו מחלוקת קורח ועדתו⁴³. כל המזכה את הרבים אין חטא בא על ידו, וכל המחטיא את הרבים אין מספיקין בידו לעשות תשובה. משה זכה וזיכה את הרבים וזכות⁴⁴ הרבים תלויה בו, שנ': "צדקת יי עשה ומשפטיו עם ישראל". ירבעם חטא והחטיא את הרבים וחטא⁴⁵ הרבים תלוי בו, שנ': "על חטאת ירבעם אש' חט' ואש' החט' את ישראל".

[יז] כל מי שיש בו⁴⁶ שלשה דברים הללו הרי זה⁴⁷ מתלמידיו שלאברהם⁴⁸, וכל מי שאין בו שלשה דברים הללו⁴⁹ הרי זה⁴⁷ מתלמידיו שלבלעם⁵⁰. תלמידיו⁵¹ שלאברהם⁴⁸: עין טובה, ונפש שפלה, ורוח נמוכה⁵². אבל תלמידיו שלבלעם⁵⁰: עין רעה, ונפש רחבה, ורוח גבוה⁵². מה בין תלמידיו שלאברהם⁴⁸ לתלמידיו שלבלעם⁵⁰: תלמידיו⁵³

טו. שם: "בטלה". טז. שם: "הלל ושמאי".

בנוסח המצוי נוסף: "אבינו", וכ"ה בש"ס כ"מ. 49. "וכל מי שאין בו שלשה דברים הללו" – כע"ז ב"ספר מוסר" לר"י אבן עקנין: "וכל מי שאין בידו דברים הללו" הנוסח המצוי: "ושלשה דברים אחרים", וכ"ה בש"ס כ"מ, וכע"ז בכ"י ק קמ: "ושלשה דברים". בכ"י א: "וכל מי שיש בידו שלשה דברים רעים". בכ"י פ: "וכל מי שיש בו שלשה דברים רעים הללו". 50. כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ. בנוסח המצוי נוסף: "הרשע", וכ"ה בש"ס כ"מ. 51. "תלמידיו שלאברהם עין וכו', אבל תלמידיו שלבלעם עין וכו'" – כ"ה גם ב"ספר מוסר" לר"י אבן עקנין (בלי תיבת 'אבל'). הנוסח המצוי: "עין וכו' מתלמידיו של אברהם, עין וכו' מתלמידיו של בלעם", וכ"ה הסדר בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ. 52. "ונפש ... ורוח ..." – כ"ה גם בכ"י ק קמ, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "רוח ... ונפש ...", וכ"ה בכ"י א פ ובש"ס כ"מ. 53. "תלמידיו של בלעם ... אבל תלמידיו שלאברהם..." – כ"ה הסדר גם בכ"י פ ק קמ. בנוסח המצוי הסדר הפוך, וכ"ה בכ"י א ובש"ס כ"מ.

39. "ובטלה" – כ"ה גם בכ"י פ ק קמ. הנוסח המצוי: "בטלה", וכ"ה בכ"י א ובש"ס כ"מ. 40. "שהיא תלויה" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ ובנוסח המצוי בסידורים. הנוסח המצוי במשניות ובש"ס: "התלויה". 41. "היא" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ ובנוסח המצוי במשניות ובסידורים. בנוסח המצוי בש"ס חסר. 42. "שמאי והלל" – כ"ה גם בכ"י א ק קמ. הנוסח המצוי: "הלל ושמאי", וכ"ה בכ"י פ (ושם: "שמי") ובש"ס כ"מ. וראה מלאכת שלמה במשנה הקודמת. 43. "ועדתו" – כ"ה גם בכ"י פ. הנוסח המצוי: "וכל עדתו", וכ"ה בש"ס כ"מ. בכ"י א ק קמ חסר. 44. "וזכות" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ. הנוסח המצוי: "זכות", וכ"ה בש"ס כ"מ. 45. "וחטא" – כ"ה גם בכ"י א פ ק (בכ"י קמ חסרה כל הבבא). הנוסח המצוי: "חטא", וכ"ה בש"ס כ"מ. 46. "בו" – כ"ה גם בכ"י פ ק קמ ובש"ס כ"מ ובנוסח המצוי בש"ס. הנוסח המצוי במשניות ובסידורים: "בידו", וכ"ה בכ"י א. 47. "הרי זה" – הנוסח המצוי בסידורים: "הוא". ביתר המקורות חסר. 48. כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ.

שלבלעם יורדין לגהנם⁵⁴, ונוחלין באר שחת⁵⁵, שנ': "ואתה א-להים תורידם לבאר שחת אנשי דמים ומרמה לא יחצו ימיהם"⁵⁶, אבל תלמידיו שלאברהם יורשין גן עדן⁵⁷, שנ': "להנחיל אהבי יש ואוצרותיהם אמלא".

[יח] יהודה בן תימא אומר: הוי עז כנמר, וקל כנשר, וריץ⁵⁸ כצבי, וגבור כארי, לעשות רצון אביך שבשמים. הוא היה אומר: עז פנים לגהנם, ובוש⁵⁹ פנים לגן עדן. כן⁶⁰ יהי רצון מלפניך יי א-להינו שתבנה עירך בימנו⁶¹, ותתן⁶² חלקנו בתורתך ועם עושי רצונך⁶³.

[יט] בן בגבג⁶⁴ אומר: הפוך בה והפך בה והגה בה⁶⁵ דכולא בה, ובה תחזי, סיב וכלי בה⁶⁷, ומינה לא תזוז⁶⁸, שאין לך מדה טובה יתר⁶⁹ ממנה⁷⁰. בן הָא הָא^{יח} אומר: לפום צערא אגרא.

יז. שם: "יותר". יח. שם: "האהא".

60. "כן" – כ"ה גם ב"ספר מוסר" לר"י אבן עקנין. בכל המקורות האחרים חסר. 61. "בימנו" – כ"ה גם בכ"י פ ק קמ. הנוסח המצוי: "במהרה בימינו". בכ"י א חסר כל המאמר. 62. "ותתן" – כ"ה גם בכ"י פ ק. הנוסח המצוי: "ותן", וכ"ה בכ"י קמ. 63. "ועם עושי רצונך" – כ"ה גם ב"ספר מוסר" לר"י אבן עקנין, וכן הגיה המלאכת שלמה. בכל המקורות האחרים חסר. 64. בנוסח המצוי נוספה כאן משנת "בן חמש שנים למקרא", וכ"ה בש"ס כ"מ. וכתב הר"י אשכנזי: "בכל הספרים לא מצאתי משנה זו". 65. "בגבג" – כ"ה בכ"י במלה אחת, וכ"ה גם בכ"י פ ק. בנוסח המצוי הן שתי מלים, וכן נראה בכ"י א קמ. 66. "והגה בה" – בכל המקורות האחרים חסר. 67. "סיב וכלה בה" – הנוסח המצוי: "וסיב וכלה בה". ביתר המקורות חסר. 68. "תזוז" – כ"ה גם ב"ספר מוסר" לר"י אבן עקנין, וכן הובא בשם י"ג בתוס' יו"ט. בכל המקורות האחרים: "תזוע". 69. "יתר" – בנוסח המצוי חסר, וכן בכ"י פ ק קמ. בכ"י א: "יותר". 70. "ממנה" – כ"ה גם ב"ספר מוסר" לר"י אבן עקנין. הנוסח המצוי: "הימנה".

54. "יורדין לגהנם" – כ"ה גם בכ"י א ק קמ ובש"ס כ"מ וב"ספר מוסר" לר"י אבן עקנין, וכן הגיה הר"י אשכנזי. הנוסח המצוי: "יורשין גיהנם", וכ"ה בכ"י פ. 55. "ונוחלין באר שחת" – כ"ה גם ב"ספר מוסר" לר"י אבן עקנין. הנוסח המצוי: "ויורדין לבאר שחת", וכ"ה בכ"י פ ובש"ס כ"מ. בכ"י א ק קמ חסר. 56. ע"כ הובא בכ"י א פ קמ. בנוסח המצוי הובא גם סוף הפסוק: "ואני אבטח בך", וכ"ה בכ"י ק ובש"ס כ"מ. 57. "יורשין גן עדן" – כ"ה גם בכ"י קמ, וכן הגיה הר"י אשכנזי, וכע"ז בכ"י ק: "יורשין לגן עדן". בכ"י פ: "יורשים העולם הזה ונוחלין העולם הבא". בכ"י א: "אוכלין בעוה"ז ונוחלין העולם הבא וגן עדן". הנוסח המצוי: "אוכלין העוה"ז ונוחלין לעוה"ב" ("לעוה"ב" – כ"ה בש"ס. ובמשניות: "העוה"ב", ובסידורים: "בעוה"ב"), וכ"ה בש"ס כ"מ. 58. "ורץ" – כ"ה גם בכ"י א פ ק קמ ובש"ס כ"מ ובנוסח המצוי במשניות. הנוסח המצוי בש"ס ובסידורים: "רץ". 59. "ובוש" – כ"ה גם בכ"י א פ קמ ובש"ס כ"מ. הנוסח המצוי: "ובוש". בכ"י ז כתוב: "ובושח". ומתוקן: "ובוש".